

મહાત્મા ગાંધીના-સંબંધી-૩

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો

સુવર્ણચંદ્ર સ્વામી, સુરત,

સમર્પણ

સ્વતંત્રતા માટેની અદિસાત્મક અસહકારની લડત લડી

પ્રેમશૌર્યથી અગ્નિ ધવેલાં જે હિંદી અને અંગ્રેજ

સુસતાનો હસ્તે માંએ જેલખાત્રાએ ચાલી નીકળ્યાં

હો તેમને સાક્ષિભાવ પૂર્વક સમર્પણ.

પ્રકાશકના બે બાલ.

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટેની અદિસાત્મક અસહકારની લડતના પ્રજ્વળિત મહાત્મા ગાંધીજીનું પૃચ્છતર દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતથી શરૂ થાય છે. એ સમયના એમના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો એમની સાથે લડતમાં સંમેલિત રહેલા બાઈ પરામજી અને રાવજીભાઈએ પ્રથમ પ્રથમ “પરેલખ-નુ” સામિકનાં રૂપ વ્યાપ્ત કરી એના કરી અમદાવાદમાં મળતાર ૪૫ મી. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહા સમાને પ્રસંગે પુસ્તકરૂપે પ્રદર્શ કરવામાં આવે છે. એનાં પહેલા ચાર પ્રસંગો બાઈ પરામજીએ અને બાકીના બાઈ રાવજીભાઈએ લખ્યા છે. કોઈપણ વ્યક્તિનું જીવન કે તેના આદર્શો સમજવામાં આવેલા કે લેખો કરતાં તેના જીવનના પ્રસંગો વધારે ઉપયોગી મળે પડે છે. આથી છે કે આ પુસ્તક મહાત્માજીના આદર્શો સમજવામાં સહાયકરૂપે થઈ પડશે.

સ્વરાજ્ય આમર-પુરત }
તા. ૨૩-૧૨-૨૧

કલ્યાણજી મિટ્ટલવાઈ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૬૫૨

ચર્ચક

પુસ્તકાનું નામ પ્રાચીન-ગાનના અનુભવો

વિષય- ૪૫

રાષ્ટ્રીય ગ્રંથમાળા-મણિકો-૩ નો:-

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો

લેખકો

રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ
પરાગજી ખંડુભાઈ

પ્રકાશક

કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ,
સ્વરાજ્ય આશ્રમ, નાનપુરા, સુરત.

આવૃત્તિ ૧લી.

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૧૯૭૮

સુરત લીખડચોકમાં આવેલા "દેશીમિત્ર" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
મગનલાલ વનમાળીદાસે છાપી.

પ્રસંગ પહેલો:-સત્યાગ્રહીની વિધવા-મહાત્માજીની બીજી પ્રતિજ્ઞા.	૪
„ ૨ જો:-પદ્માવતીના માર-વીરચિત કામા.	૬
„ ૩ જો:-નિર્ભયતાની મૂર્તિ.	૮
„ ૪ થો:-પ્રતિજ્ઞાપાલન માટે પદ્મજી જેવી અડગતા.	૯
„ ૫ મો:-ગૃહજીવનમાં સત્યાગ્રહ.	૧૧
„ ૬ ટૂઠો:-આળસ અને પિતાની પ્રતિજ્ઞા.	૧૨
„ ૭ મો:-શિક્ષાનો આદર્શ.	૧૪
„ ૮ મો:-અંગરક્ષક કેલનજોગ: અન્યત્ર શત્રુ ગાંધીજી.	૧૪
„ ૯ મો:-ચક્રીલના ધંધામાં સત્યનું પાલન.	૧૮
„ ૧૦ મો:-દેશપારીઓના કુટુંબની સેવા.	૨૧
„ ૧૧ મો:-અહોભુત હિંદી કુટુંબ-અમેદ માટે આગ્રહ.	૨૩
„ ૧૨ મો:-ફિનીક્ષની સંસ્થા: દિનચર્યા: સુખદુઃખમાં પણ ધીરજ.	૨૫
„ ૧૩ મો:-ધનામી વાર્તા.	૨૮
„ ૧૪ મો:-વેશ્વરનું મંદિર.	૩૦
„ ૧૫ મો:-પંદર દિવસના ઉપવાસ.	૩૩
„ ૧૬ મો:-સોબતીની સંખ્યાની બેપરવા.	૩૯
„ ૧૭ મો:-કસ્તુરબા જેલગત્રાએ.	૪૧
„ ૧૮ મો:-મુઠીબર સત્યાગ્રહીઓનું આત્મસમર્પણ.	૪૬
„ ૧૯ મો:-સત્યાગ્રહની હેઠી હડત-ધરતી શરઆત.	૪૯
„ ૨૦ મો:-પાંચ હજાર માણસોની કુચ-ઉપરાઉપરી ત્રણ ઠાઠમાં આમંત્રણ.	૫૩
„ ૨૧ મો:-સર્વજ્ઞાપી હડતાળ-આદ વીરોનું બળિદાન.	૬૦
„ ૨૨ મો:-જેલમાં રચિતપ્રગુની દશા: હિંદમાં ભોક્ષ્યમૃતિ.	૬૪
„ ૨૩ મો:-વિભાજનમાં સત્યાગ્રહને ધોડ.	૬૮

પ્રસ્તાવના

દક્ષિણ આફ્રિકા હિંદીઓના મહા પ્રતાપી વીર નેતા મહાત્મ મી
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી આજે તેમની વચ્ચે નથી. આફ્રિકા છોડ્યે
આજે ત્રણ વરસ ઉપર (સંવત ૧૯૭૩માં) થઈ જવા આવ્યાં છે. એ
પ્રતાપી નરની હાજરી સિવાય દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓનું પ્રજાકીય
જીવન નિરાશ અને અતિ શુષ્ક લાગે છે. તેમના ઉચ્ચત્તર જીવનની
સ્નેહમયી સ્મૃતિઓ દ. આફ્રિકાના હિંદીઓ કદી પણ વિસરે એમ
નથી. એ મહાન પુરુષે એવું તો ઉચ્ચ અને પરમભાગી જીવન જીવી
ખતાવ્યું છે, કે આધુનિક સમયમાં સૃષ્ટિમાં એવા ઉચ્ચ જીવન
જીવી ખતાવનારા વિરલજ હશે. જડવાદી પાશ્વત્ય પ્રજાની વચ્ચે રહી
પૂર્વના આ સાધુ પુરુષે, પોતાના ભાગી જીવનથી, વિશુદ્ધ સ્નેહથી,
નિર્ભયતાથી, શૈથિલી અને પોતાના દેશમંદુઓની શુદ્ધ સેવાથી
યુરોપી પ્રજાને વિરમય કરી મૂકી હતી. પૂર્વની પ્રજા-હિંદીઓ-હલકી
છે. જંગલી છે, બીનકેળસાએથી કુત્રી કામ છે, આવીજ માન્યતા
લાંબો સમય થયાં દ આફ્રિકાની ગેરી પ્રજાઓમાં હતી, અને એ
માન્યતા પ્રમાણે હિંદી પ્રજા સાથે તે પ્રજાએ જે વર્તન ચલાવ્યું
છે તે કદી ન વિસરાવ તેવું છે. કુદરતનો અચળ નિયમ છે કે
સત્યનો સદા જય થાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીને પોતાના સ્વદેશ
મંદુઓને ખાતર ઉપારેલી સત્યાગ્રહની લડતમાં પૂર્ણ વિજય
પ્રાપ્ત થયો તે આખી દુનીયા હવે જાણે છે. આ લડતના હેલા
ભાગમાં એક ધણોજ શૈથિલીય બનાવ બન્યો હતો. જાતીય યુનીયન
સરકારે નિર્દોષ ગરીબીદીઆ મજુરોમર ગોળીબાર કર્યા હતા અને
તેથી કેટલાક નિર્દોષ આત્માઓ પ્રણામ ખોળામાં સજાની
કાંસિમાં જઈને એકા હતા. આ થઈના બની ત્યારે આ સાધુ પુરુષ

કારાગૃહમાં કેદી હતા. તેમના સ્નેહમય જીવનને આ સમાચારથી કેટલો બધો આઘાત થયો હશે, તેનો માત્ર પ્રત્યક્ષ જ્ઞેનારનેજ ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. આજે કેટલાંક વર્ષથી તેઓનું જીવન માત્ર કુળાહાર ઉપરજ ટકેલું છે. કારાગૃહમાંથી છૂટા થયા પછી જ્યારે પોતાના નિર્દોષ ગીરમીટીઆ બંધુઓ-કે જેની મધુત્રી તેઓ ભારતના તેત્રોસ કોટી દેવતાઓમાંના તરીકે કરે છે તેનાં ખુન થતેલાં જાણ્યાં ત્યારે તેઓ શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા! દિવસમાં બે વાર કુળાહાર કરતા તેને બદલે હવે માત્ર એકજવાર કરનાનું વ્રત લીધું. પગમાં માત્ર સાદા જોડા પહેરતા હતા તેને પણ તિલાંજલી આપી પુલ્કા પગેજ ચાલવાનું પસંદ કર્યું. શરીરપર માત્ર એક નાનું ધોતીઈ અને જાડી ખાદીનું પહેરણુ આ બેજ વસ્ત્ર પરિધાન કરવા માંડ્યાં અને હાથમાં એક મોટો દંડ ગ્રહણ કર્યો. તેમની આ અતિ દિવ્ય સાધુ-વૃત્તિથી હરકોઇ આશ્ચર્યચકિત થઇ જતું. તેમના દેહદમનથી દુશ્મનોનાં હોલ પણ પાણી પાણી થઇ જતાં. તેમની દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી વિદાયગીરીની તૈયારી સમયે પૂર્વની કહેવાતી જંગલી પ્રજના આ વીર નાયકનાં દર્શન કરી ગોરી પ્રજનાં ટાળેટાળાં તેમને પોતાનાં મસ્તક નમાવતાં હતાં. પૂર્વની પ્રજના નેતા આગળ તેમનું અભિમાન ગળી ગયું હતું. એ સમયે દ. આફ્રિકાના છાપાના અધિપતિઓએ આ સાધુ પુરુષના જીવનની એવી તો ઉત્તમ નોંધો લીધી છે કે જે સદા સ્મરણમાં રહેશે. તેમના જીવનના પવિત્ર પ્રસંગો કે જે હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ જેવા છે તેમાંના કેટલાક અહીં આપવા મારા મિત્ર બાઇ રાવજીબાઇ સાથે પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રજની આજેવાની બધ તેને શુદ્ધ અને સત્ય માર્ગે દોરવાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું જે પુરુષના સદ્ગુણમાં બખાયલું છે તેનામાં આરિય બળ કેટલું હોવું જોઇએ તેનો દાખલો અધુનિક સમયના હિંદી આજેવાનોમાં તો સાધુ મોહનદાસેજ બતાવી આપ્યો છે.

પ્રજાની સેવા કરવી એટલે તેઓ એમજ માને છે કે પુરમાત્માની સેવા કરવી. પ્રજાસેવા અને પ્રભુસેવા એમાં તેઓ બિજતા જોતા નથી. સેવકર્મ બળવતાં તેમણે જે રહેલું, જે નિર્ભયતા અને જે ક્ષમા બતાવ્યાં છે, તેથી અવધિ થઈ છે. પત્રિત આર્યાવર્તની સેવા બળવરા ઇચ્છનારાઓને તેમજ ભારતના આગેવાનોને તે ખાસ અનુકરણીય હોવાથી તેમના જીવનના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પ્રસંગો આ પુસ્તકમાં રજુ કરતાં આનંદ થાય છે.

પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમ
મુરત.
સંવત ૧૯૭૩

પરાગજી ખંડુભાઈ

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો

પ્રસંગ ૧ લેા:—

સત્યાગ્રહીની વિધવા—મહાત્માજીની લીખ પ્રતિજ્ઞા

અગાધ સ્વદેશ પ્રેમ અને વાતસલ્યથી ઉભરાઇ જતું એક દૃશ્ય આ પ્રસંગે સુત વાચકો સમક્ષ રજુ કરું છું:—સત્યાગ્રહની મહા-ભારત હડતના ઇતિહાસમાં તા. ૨૨-૧૨-૧૯૧૩ સોમવારનો દિવસ ન વિસરાય એવો હતો. ડરબન શહેરમાં પારસી ફેસ્ટમજી-હોલોએના કાકા અને એક વયોવૃદ્ધ સત્યાગ્રહી-નું ઘર હિંદીઓથી તે દિવસે જીભરાઇ રહેલું હતું. ઘરને લગતા વાડામાં સેંકડો હડતાળીઆઓ પોતાની સ્ત્રી તેમજ બાળકોને લઇને બેઠા હતા. હડતાલના સમયે બંદુકની ગોળીઓના બારથી ધાયલ થએલાઓ પશુ ત્યાં હાજર હતા. મૃત્યુને વશ થએલા હડતાળીઆઓની વિધવા થએલી સ્ત્રીઓ પોતાનાં નાનાં બાળકોને સોડમાં સમેટીને ત્યાં બેઠેલી હતી. સાંજના ચાર વાગ્યાને સુમારે મહાત્મા ગાંધીજી ત્યાં આવ્યા. તેમને કારાગ્રહમાંથી છુટવાને માત્ર બેજ દિવસ થયા હતા. તેઓ ત્યાં આવી આ ગીરમીટીઆના ટોળાંમાં દાખલ થયા. વાડામાં એક ખુણામાં જ્યાં મહુમ શુઆઇ અને સેલ્ફન (ગોળી બારથી માર્યા ગએલા ગીરમીટીઆની વિધવાઓ) બેઠી હતી તેમની પાસે તેઓ ગયા. તે વિધવાઓના હૃદયમાં આ સાધુ પુરુષને જોઇ ઉત્સાહ આવ્યો, અને તેઓ તેના ચરણમાં લોટી પડી. તેમણે મહામહેનતે અત્યંત રોહથી તેમને ઉડાડ્યાં. સામે ઉભેલી એક વિધવાના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેના તરફ એકજ દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યા. આ વખતે તેમના હૃદયના બાર કેવા અલૌકિક હશે તેનો ખ્યાલ તેમને નહીં.

જોનારનેજ આવી શકે. વિધવાઓની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી જતી હતી. આ દીન અને દુઃખી વિધવાઓના રૂદનમાં સકળ વિંદી કોમની દુઃખી અને અતિદીન સ્થિતિ આ મહાન પુરૂષે જોઈ. તે મહાન પુરૂષના ચહેરા ઉપરથી એમજ લાગતું હતું કે અતિ કંગાળ સ્થિતિમાં ખુદ હિંદુદેવીજ ઉભી. ઉભી તેના કંગાળ દીકરા સામે આમ હૃદયભેદક રૂદન કરતી ન હોય ! સકલ સંસારના જીવનને પગ નીચે કચરી નાખું એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા જાણે ન લીધી હોય એવું તેમની આંખોના ભાર જણાવતા હતા. વિધવા દેવના ખબાપર હાથ મુકી તેમણે એક તામીલ ભાષા જાણનાર મદ્રાસી દુભાષીઆનું કાર્ય કરવા ખોલાવ્યો, અને ધીરતાથી તેમના મુળમાંથી સ્વાભાવિક પરંતુ અત્યંત ભારે અને સચોટ શબ્દો એક પછી એક નીકળવા લાગ્યા—દુભાષીઓ તામીલમાં સમજાવતો હતો:—

“માતા, જાની રહે; તું રડ નહિ. મારાથી નથી રહેવાતું; તારો પતિ, જે જીવનમારોના હાથે માર્યો ગયો છે, તે હાલમાં પ્રભુના ખોળે જઈ બેઠો હશે. તેણે પોતાના દેશની ખાતર પોતાના દેહ તો કુરબાની આપી છે. તેનું નામ અમરત્વને પામ્યું છે. તે પથારીવશ રહી કોઈ વ્યધિથી પીડા પામી મૃત્યુવશ થયો હત, તો આજ હું આમ તારી સમક્ષ આવી ઉભો ન હોત. સંસાર પણ તેને વિષે કંઈ ન જાણત. તેની સ્થિતિમાં મરવા કરતાં આમ કીર્તિમંત રીતે તે મૃત્યુને અધીન થયો તેથી તે મહા પુણ્યશાળી ગણાય. મટે હવે તું જાની રહે. જીવનમારોના હાથે તારી માફકજ મારી હજારો માતાઓ, ભગિનીઓ, અને પુત્રીઓ વૈધવ્યદશાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારેજ હિંદુ માતાનું કલ્યાણ થશે; સુપકાથી નહિ. આ મારું ચિર મેં હિંદુને અર્પેલું છે. તેને જીવનમારો આ ધડથી જીદું કરો ન ખે અને મારી ખતી પણ તારી માફકજ એક કંગાળ દુઃખી વિધવા અને તો હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ સમજીશ. તોજ મારા અંત-

રાત્રીમાં શાંતિ વળશે ! માટે માતા ! દુઃખી ન થા. તારે ખોળે હું
માથું શિર મૂકું છું. તને આવી વૈષ્ણવદશાને પ્રાપ્ત કરાવનાર હું જ
છું. મને માફ કર અને છાની રહે”-આટલું કહેવડાવી તે સાધુ
પુરુષ તે ત્રિધવાને નમ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. આસપાસના
પ્રેક્ષકો આ અદ્ભુત શબ્દો અને દેખાવ જોઈ, સાંભળી રાયા. કેટ-
લાકથી આ ખનાવ ન જોઈ શકાયો તે ત્યાંથી દૂર વિખરાઈ ગયા.
ભારતના પ્રજાપ્રિય આગેવાનોમાં જ્યાં સુધી આવા વિશુદ્ધ રત્નોનો
સંચાર ન હોય ત્યાં સુધી પ્રજાસેવા શુદ્ધભાવે નજ થઈ શકે.

પ્રસંગ ૨ જો:—

પઠાણોના માર—વિરોધિત ક્ષમા

ખીજે પ્રસંગ આ મહાત્માની ક્ષમાવૃત્તિ વિષે છે. તેઓ હંમેશાં
કહેતા આવ્યા છે કે સત્યાગ્રહીઓએ ક્ષમાવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. વેર
લેવાનો કદી વિચાર પડ્યો ન ધરે; અને તે માફક જ્યારે તેમણે
જીતી બતાવ્યું ત્યારે તેમની પ્રભુતા અને ગૌરવવિષે ગોરી પ્રજાઓમાં
તેમજ પોતાના દેશ બંધુઓમાં તેમના ઉચ્ચ આચરણની અપૂર્વ
છાપ પડી. સત્યાગ્રહની પ્રથમ વારની લડતના સમયે કેટલીક ગેરસમ-
જુતી ઉભી થઈ હતી અને તેને લીધે પઠાણોએ તેમનાપર મહાધાતકી
ક્રમલો કર્યો હતો. તેઓ મુન્યુરથ પથારીએ પડ્યા હતા તે સમયે,
ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરાવવાના હેતુથી પોલીસો આ મહાત્માની જુમાની
દેવા રેવ. જે. જે. ડાકના ધરમાં કે જ્યાં તેમની સારવાર તે
પહરી કરતા હતા ત્યાં આવ્યા. આ સમયે તે સાધુના હૃદયમાંથી
દયાનાં અમીઝરણાં વહ્યાં. પોલીસને તેમણે જણાવ્યું કે “મારા દેશી
બંધુની સામે હું કામ ચલાવવા માગતો નથી.” આમ જણાવી
જુમાની આપવા ના પાડી. પોલીસ નિરાશ થઈ ચાલ્યા ગયા. એક
પ્રોસ્તિ પાહરીના ધરમાં પૂર્વની જંગલી (1) પ્રજા-કુલીઓ-ના નેતાએ
અગત્યનું ઇશુ પ્રોસ્તની એક આજ્ઞા ‘Love your enemy as

you love yourself' 'તમારી જાતને ચાહો છો તેટલાજ દુશ્મનને પણ ચાહો' એનું પાલન કર્યું. આ બનાવ જોઇ તે ઘરનાં ખ્રીસ્તિ ધર્મનાં અનુયાયીઓને કેટલો આનંદ થયો હશે !

આ સાધુ પુરૂષ કહે છે કે " પોતાના દેશી બંધુના હાથને માર ખાવો એ જેના ભાગ્યમાં લખાયું હોય તે ખરો પુણ્યચાળી છે; મારા તે ભાઈને લાગ્યું કે હું ખોટું કરું છું તો તેણે મને તેના વિચાર પ્રમાણે શિક્ષા કરી તેમાં હું તેનો દોષ કેમ કહાડું ? " ધન્ય છે આવા સ્વદેશ પ્રેમને અને ધન્ય છે આવી વિરોધિત ક્ષમાવૃત્તિનો !

તેમને મારનાર પઠાણ જાતે મુસલમાન હતો, તેથી હિંદુ મુસલમાનનો સવાલ ઉત્પન્ન ન થાય અને જાંને કોમ વચ્ચે કંઈ કડાશ ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા ખાતર એક જાહેરપત્ર તેમણે 'ઇન્ડીઅન ઓપીનીઅન'માં લખ્યો હતો તે મનન કરવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે આપ્યો છે.

' સાહેબો, મારી તખ્તીયત સારી છે, મી. અને મીસી ! ડોક મારા ઉપર મરી પડે છે, અને થોડા દિવસમાં હું પાછો નોકરીપર ચઢીશ. જેઓએ મને માર માર્યો છે તેમનાપર મને ગુરસો નથી. તેઓએ અણુસમજથી આ કામ કર્યું છે. તેમનાપર કામ ચલાવવાની જરૂર જોતો નથી. જો ખીજાઓ શાંત રહેશે તો આ કિસ્મતથી પણ આપણને લાભ થશે; હિંદુઓએ મનમાં જરાપણ રોષ રખવાનો નથી. આમાંથી હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ખટાશ પેદા થવાને બદલે મિઠાશ થાય એમ ઇચ્છું છું. અને ખુદા-ઇશ્વરની પાસે માગું છું કે માર પડ્યો અને વધારે પડે તોપણ હું તો એકજ સલાહ આપીશ: તે એ કે ધણે ભાગે બધાએ દશ આગળાં આપવાં તેમાંજ કોમનું અને મરીમોનું બહું તથા રક્ષણ થાય છે. જો આપણે ખરા સલામતી હોઈશું તો મારથી ચા બવિખના દગાથી જરાએ ન કરશું. હું હંથિર પાસે માગું છું કે કોમનું તે બહું કરે, તેને સત્ય કસ્તે

ચડાશે, અને હિંદુ તથા મુસલમાનને મારા લોહીના પાશ
વડે સાંધે.

લી૦ હિંદનો સેવક.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.”

પ્રસંગ ૩ જો:

નિર્ભયતાની ભૂતિ

ત્રીજો પ્રસંગ આ સાધુ પુરૂષની નિર્ભયતાનો છે. તેમણે ખરા
સમયે જે નિર્ભયતા બતાવી છે તે જોઇ દુસ્મનો પણ આશ્ચર્યચકિત
થઇ જાય છે. આંગળાંની છાપ આપવા બાબત તેમના ઉપર માર
પડ્યા બાદ તે વિષેની ચર્ચા ઘણી જગ્યાએ થયાજ કરતી હતી.
મ૦ ગાંધી સારા થઇ ગયા અને પાછા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં ધુમચ લાગ્યા.
લડતની પ્રથમવાર સમાધાની થઇ તે વિષે કેટલાક તોફાનીઓને
ડરખનમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમાંના ઘણા એવા હતા કે
‘પોતે કાર્ય ન કરવું’ પણ ખીજા કરે તેમાં જીલ કાઢી તોફાન મચા-
વવું. આવા લોકોએ એક સમા ભરી મ૦ ગાંધીજીને તેમાં આવવાનું
આમંત્રણ મોકલ્યું, અને કેટલાક સલાહોનો ખુલાસો કરવા સૂચ્યું.
સભાનું નામ સાંભળી ઘણાએને ખાતરી હતી કે આ સભા માત્ર
તોફાનને ખાતરજ બરવામાં આવનાર છે તેમજ તોફાનીઓએ મ૦
ગાંધીજીને મારવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. ઘણાએ મહાત્માજીને આ
સભામાં ન જવા સૂચવતા હતા. તેમને તેઓ બારપૂર્વક દર્શાવતા કે
“મારા બાઇઓની સમક્ષ જવામાં હું ડરતો હોઉં તો કોમની
આગેવાની આ જ ક્ષણે મારે ત્યજવી જોઇએ. જે કોમની સેવા કર-
વાનું હું અભિમાન ધરાવતો હોઉં તેનાજ માથુસોથી હું વેગળા
રહી ડરું તો મારા જેવો બાલકો ખીજો કોઇજ નથી.” ન જવાની
બનામણ કરનારાઓ આવા પ્રત્યુત્તરથી મહાત્મ થઇ જતા અને તેમની
કાંધે ફોરાતા. રાત્રે સભા બરાબ, સામી બાળુના માત્ર તોફાન કચવાજ

આવ્યા હતા. સભામાં એક બોલનારને પ્રમુખે વધુ સમય આપવાનું નિયમથી બહાર જણાવ્યું. આ બનાવ બનતાંજ હોહા થઇ રહી. વીજળીની બત્તીઓ યુકાતી નાંખવામાં આવી. રીવોલ્વરના અવાજ થયા ! નાસાનાસ થઇ રહી ! પોલીસ એકદમ આવી પહોંચ્યા. મૉ ગાંધીજી સહીસલામત બહાર નીકળ્યું. ને સામી બાજુવાળા કે જેની નેમ તેમને મારવાની હતી તેમની પાસે જઇ પોતાનું મસ્તક ધરવાનો આગ્રહ કરતા હતા. તેમના સાથીઓએ લાં જતા તેમને અટકાવ્યા. પોલીસ ગાડી લઇ આવ્યા અને મહાત્માજીને તેમાં બંદોબસ્તપૂર્વક બેસાડી મુકામ ઉપર સહીસલામત પહોંચાડી આવ્યા.

પ્રસંગ ૪ થો:—

પ્રતિજ્ઞાપાલન માટે પહોડ જેવી અડગતા:

એકવાર એક વસ્તુને સત્ય માની તેમાંજ કામનું હિત છે એમ ખાત્રી થઇ તો પછી તે વિચાર પ્રમાણે વર્તેતાં કદાચ બ્રહ્મા આવી અટકાવવા સૂચના કરે તો તે સૂચનાનો સ્વીકાર થાય એ અસંભવિત છે. જ્યારે પોતાનો વિચાર ખોટો છે એવું જો એક બાળક પણ સમજતી દે તો તે બાળકતા વિચારને પણ અનુસરવા તત્પર થવા એવું મુકામળ તેમજ દૃઢ નિશ્ચયવાળું અંતઃકરણ મહાત્મા ગાંધીજીનું છે, તે વિષેનો એક પ્રસંગ અહીં નોંધું છું.

હેલ્થી લડતમાં હજારો ગીરમીટીઆ તેમજ બીજા હિંદીઓ-ઓ-બાળકો વગેરે જેલમાં ગયાં અને આખી દુનીઆમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો. હિંદના બલા વાઇસરોય લૉર્ડ હાર્ડીંગે સત્યાગ્રહની લડતને હિંતેજનન આપ્યું. વડી સરકારે પણ હિંદીઓની લડાઇ કાયદેસર છે એમ જાહેર કર્યું. આવી સ્થિતિમાં હ. અફ્રિકાની સરકાર વધુ આગળ પમથું ભરી એકે એમ ન હતું. વડી સરકાર અને હિંદી સરકારના આમંત્રણે હિંદીઓનાં દુઃખોની તપાસ કરનાર કમીશન યુનીયન

સરકારે નીમ્યું. કમીશનના બે સભાસદો મી. વામલી અને મી. એસલીન બન્ને હિંદી કોમની વિરુદ્ધના માણસો હતા. તેમની પાસેથી ન્યાય મળવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે એમ કોમ સમજતી હતી. વળી એજ અરસામાં જ્યારે ગોરાઓએ રેલ્વેની હડતાળ પાડી હતી ત્યારે તેઓનાં દુઃખોની તુપાસ કરવા એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું તેમાં તેમના ખાસ પ્રતિનિધિને નીમવામાં આવ્યા હતા. ગોરા હડતાળીઓએ તો મારફાડ ચલાવી જોહાન્સબર્ગમાં મોટો બળવો જગાડી મુક્યો હતો, તેમણે પ્રજાની જાહેર શાંતિમાં ખલેલ નાંખી હતી, છતાં કમીશનમાં તેમના પ્રતિનિધિને ખાસ જગ્યા અપાય, જ્યારે હિંદીઓ, જેઓ શાંતપણે કાયદાની હદમાં રહી જતે દુઃખો સહન કરી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા તેમનાં દુઃખોની તપાસ કરવા માટેના કમીશન ઉપર તેમના વિરોધીઓનેજ બેસાડવામાં આવે ! એ હિંદી કોમ કેમ સહન કરે ? આગેવાનોને છોડી મુક્યા પછી તરતજ ચાર હજાર માણસોની એક ગંજવર સભા કરબનમાં મળી, જેમાં પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી કે એક પણ હિંદીએ કમીશન આગળ જુથાની આપવા જવું નહિ. આખી સભાએ આ મતજ્ઞનો ઠરાવ પસાર કર્યો તે અગાઉ સરકારને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. હિંદીઓએ છેવટે એવી માગણી પણ કરી હતી કે જે ગૃહસ્થાને નીમ્યા છે તેઓને બંદે રહેવા દો, પણ એક ત્રીજા એવા યુરોપીઅનને કમીશનમાં જગ્યા આપો કે જેનું નામ હિંદી કોમ આપે. સરકારે આ ન્યાયયુક્ત માગણીનો પણ તિરસ્કાર કર્યો ! ત્યારેજ કોમે કમીશન આગળ ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ પ્રતિજ્ઞા જ્યારે જાહેરમાં આવી ત્યારે સર્વત્ર ખળભળાટ મ્હં રહ્યો ! અનેક મુશીબતોને અંતે કમીશન નીમાયું ત્યારે કોમે તેની આગળ જુથાની આપવા ન જવું એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી ! આવા વિચારથી હિંદુસ્તાન અને વિદ્યાપતમાં સર્વ કોષ ચમકી ગયા. પણ હિંદી કોમ તો સારી રીતે સમજતી હતી કે તેઓ પોતાનાજ બળ ઉપર

લડે છે. આખી લડતનો હેતુ ખરી રીતે પ્રજાનું સ્વમાન જાળવવાનો હતો. જુઝાની ન આપવાના ઠરાવની ખખર પડતાંજ ભલા વાઈસરાય લોર્ડ હાર્ડિંગે તેમ ન કરતાં જુઝાની આપવા જાહેર રીતે સૂચના કરી. ખીજી તરફથી સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત ગોખલેએ પણ તેવીજ સલાહ આપી. વિધાયતથી ભલા મિત્ર લોર્ડ એમ્પ્લીએ પણ કમીશનને માન્ય રાખવાની સૂચના કરી. આમ ત્રણ ત્રણ બાજુએથી એકજ સલાહ અને આગ્રહ થયા. સમય પણ એવો હતો હતો કે જે એ સલાહને માન્ય રાખવામાં ન આવે તો કોમ દીલસોજી પણ ગુમાવી બેસે. પ્રસંગ ખરા કસોટીનો હતો. આ સમયે આ મહાન વીર પુરૂષે જે ધૈર્ય, દૃઢ નિશ્ચય, અને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાનો આગ્રહ બતાવ્યો તે અદ્ભુત છે. તેમણે એખખું દર્શાવ્યું કે કમીશનની સામે કોમની ફરિયાદ તદ્દન વાસ્તવિક છે. કોમે એકવાર એકત્ર થઈ સત્ય માની જે પ્રતિજ્ઞા કરી તેના ઉપર પાણી ફેરવવું એમાં કોમની હાંસી થવા જેવું છે. કદાચ આથી પણ વધુ દીલસોજીને જતી કરવી પડે તો તેને આપણે દીલગીરીથી જતી કરીશું, પરંતુ લીધેલી કોમી પ્રતિજ્ઞાને કદી ન તોડશું. કોમે આખરે કમીશન આગળ જુઝાની નજ આપી. આ વખતે મી. એન્ડ્રુસ પણ ત્યાં હાજર હતા. કોમનાં ટેક અને લાગણી સમજી અને અનુભવી તેઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. ધીર પુરૂષની કસોટી ખરા અણીના સમયેજ થાય છે, મહાત્મા ગાંધીજીએ તે સિદ્ધ કરી બતાવી હિંદી પ્રજાના સ્વમાનને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉજાવળ કર્યું છે.

પ્રસંગ ૫ મો:—

શુદ્ધજીવનમાં સત્યાગ્રહ.

એમના ખાનગી જીવનમાં પણ એઓ ખરા સત્યાગ્રહી બની વિચરે છે. અમ વગેરે લજી મહાત્માજી ફળાહાર ઉપર કેવી રીતે આખ્યા તે પ્રસંગ રમુજી હોવાથી અત્રે આપવા દુરસ્ત ધાર્યું છે.

તેમનાં પત્ની શ્રીમતી કસ્તુરબાની તખીયત તેમને અમુક પ્રકારનું દરદ હોવાથી નરમ રહ્યાં કરતી હતી. નિમકથી લોહીમાં સુધારો થતો નથી પણ તે ઉલટું લોહીનું પાણી કરી નાંખે છે. મીઠાથી શરીરને કંઈ પોષણ કે ફાયદો થતો નથી તેમજ ફળ વગેરે વસ્તુઓમાં જેટલા પ્રમાણમાં નિમક જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં કુદરતેજ રાખેલું છે એટલે નિમક ખાવાની માણસને જરૂર રહેતી નથી આવી માન્યતા મહાત્મા ગાંધીજીએ કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યા પછી બાંધી હતી. પોતાનાં પત્નીને મહાત્માજીએ એક દિવસ કહ્યું:—“ તારી તખીયત સારી નથી રહેતી, તું જો મીઠું ખાવાનું છોડી દે તો તખીયત તરત સુધરી જાય.” તે સમયે શ્રીમતી કસ્તુરબાએ જણાવ્યું, “ મીઠા સિવાય કંઈ ચાલે ? મીઠા સિવાય કંઈ ખાઈ શકાતું હશે કે ? ” ગાંધીજીએ જણાવ્યું:—“હા, શા માટે ન ખવાય ? મીઠા સિવાય પણ ચાલી શકે.” તરતજ કસ્તુરબાએ કહ્યું કે ‘આપજ પ્રથમ મીઠું ખાવાનું છોડી જુઓને, ત્યારે ખચર પડે.’ આ વાક્ય નીકળતાંજ મહાત્માજીએ દર્શાવ્યું કે તારી સાથે મારે પણ આજથી મીઠું ન ખાવું, અને ત્યારથી તેમણે નિમક છોડ્યું. ત્યાર બાદ પોતાના ખોરાકમાં સુધારો કરતાં કરતાં છેવટે આજે (સંવત ૧૯૭૩ માં) લગભગ પાંચ છ વર્ષ થયાં તેઓ માત્ર ફળાહારજ કરે છે. ઘી, દૂધ, દહીં જેવી વસ્તુઓ પણ તેમણે ત્યજી દીધેલી છે. આત્મા જીતેન્દ્રીય પુરુષજ ધારે તે કરી શકે.

પ્રસંગ ૬ દ્વા:—

બાળહઠ અને પિતાની પ્રતિજ્ઞા.

મહાત્માજીની સાથે રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ બાળકો પણ તેમનું જોઈને અમુક સમય મીઠું ન ખાવું અને અલુણો ખોરાક લેવો એવાં પ્રતો લઈ લેતા. તેમને તેઓ ઉત્તેજન આપતા. વિદ્યાર્થીઓએ પોતે કરેલો નિશ્ચય અક્ષર અમલમાં મૂકવોજ જોઈએ એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા

દેવાને લીધે તે નિશ્ચય પળાય છે કે ક્રમ તેની તેઓ જાતેજ દેખરેખ
 રાખતા. મીઠું ન ખાવું એવો આગ્રહ કાઢપણુ વિદ્યાર્થીને કરવામાં
 ન આવતો, પણ જેઓ પોતાની રાજપ્રીયતા અને ઉત્સાહથી
 આવીને કહેતો કે અમુક સમય સુધી હું મીઠું ન ખાઈશ તો તે વ્રત
 તેણે પાળવુંજ પડતું. એ સંબંધમાં એક રમુજ બનાવની નોંધ અત્રે
 લેવાય તો તે અસ્થાને ન લેખાશે. તેમના સહુથી નાના પુત્ર ભાઈ
 દેવીદાસ જેની ઉંમર તે વખતે ફક્ત ૧૩ વર્ષની હતી તેણે ખાવું
 પણ લઈને કહ્યું “બાપુ, મારે એક અઠવાડીઆ સુધી અલુચ્છો ખોરાક
 ખાવો છે.” તેની વિનંતિ કબૂલ રાખવામાં આવી. ત્રણેક દિવસ પછી
 એક દિવસ રસોડામાં નિમકવાળો સરસ ખોરાક જોઈ તે બાળકનું
 દીલ પલળી ગયું અને તેણે નિમકવાળું શાક ખાવાની માગણી કરી.
 સર્વ બાળકો તેમજ બીજાઓને મહાત્મા ગાંધીજી પોતાને હાથે
 હંમેશાં રસોઈ કરી પીરસતા. દેવીદાસે કરેલી માગણીનો સ્વાભાવિક
 રીતે અસ્વીકાર થયો, એટલે તેણે ખાવાનું ન લેતાં રવાનું શરૂ
 કર્યું, અને બૂબેજ રહેવા ધાર્યું. મહાત્માજી કયા ખોટો પ્રેમ
 ખતાવે એવાં હતા? તેમણે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે દેવીદાસ આવીને
 કહે કે “બાપુ જમો અને હું પણ જમું છું તોજ બોજન લેવા
 બેસું.” એક તરફ બાળહઠ, બીજી બાજુ પિતાની પ્રતિજ્ઞા! સમય
 થણેજ રમુજ હતો. બાળકે હઠ પકડી પોતે બપોરે ન ખાધું, અને
 પિતાને પણ ખાવાનું ન કહ્યું. બન્ને જણ અપવાસી બન્યા. જોડેના
 વિદ્યાર્થીઓએ દેવીદાસને ધણુંજ સમજાવ્યો, પરંતુ તેણે તે વખતે
 બાળહઠ ન છોડી. પછી સાંજે તે નમ્ર બની પિતા પાસે ગયો અને
 કહ્યું, “બાપુ, હું અલુચ્છું ખાઈશ, તમે પણ જમો.” સાંજે પિતા
 પુત્ર સાથે બેસી જમ્યા. આ પ્રસંગથી બાળક તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ
 ઉપર આપ પડી કે એકવાર લીધેલું પણ પુરું કરવું એ ધર્મ છે.

પ્રસંગ ૭ માં:—

શિક્ષાના આદર્શ.

મહાત્માજીનું શિક્ષક તરીકેનું જીવન પણ અદ્ભુત છે. વિદ્યાર્થીઓને ખીલકુલ શિક્ષા ન કરવી જોઈએ એમ મહાત્માજી માને છે. શરીરખળ વાપરવું એ સત્યાગ્રહીનું કામ નથી. એકવાર અમુક વસ્તુ ન કરવાની વિદ્યાર્થીઓને સૂચના આપી હતી. પરંતુ તેજ વસ્તુ છુપી રીતે તેમણે કરી. વાત આખરે ફૂટી, છતાં ખરી વાત કહેતાં કેટલાકો ડરતા હતા. આવી સ્થિતિ જોઈ મહાત્માજી બહુ દુઃખી થયા અને વિદ્યાર્થીઓની હાજરીમાં તેમણે પોતાનાજ ગાલ ઉપર જોરથી બે ત્રણ તમાચા ચોડી કહાડ્યા, અને દર્શાવ્યું કે મારામાંજ કંઈ ખામી હશે કે સત્ય વાત કરતાં મારી આગળ તમને ડરવું પડે છે! આની જોવી તો અપૂર્વ છાપ તે ઉપર પડી કે તરતજ સત્ય ખીના જાહેરમાં આવી. એમનું આખું જીવન એવા અદ્ભુત પ્રસંગોથી ભરેલું છે.

પ્રસંગ ૮ માં:—

અંગરક્ષક કેલનબેઠ: અજાતશત્રુ ગાંધીજી

સને ૧૯૦૭ ની સાલમાં મહાત્માશ્રી ઉપર કેટલાક પક્ષાણુ બાધઓએ હુમલો કરેલો અને મરણતોલ માર તેમને મારેલો. આ પછી બીજા હુમલાનો સંકેત ધણા વખતથી કેટલાક અવજો રસ્તે દોરવાઈ ગયેલા આપણા દેશજન્યુઓએ કરેલો. મહાત્માશ્રીની આજીવન રહેનારા અને તેમના પ્રસંગમાં આવનાર માણસોમાંના ધણા જણ આ હીલચાલથી વાકેફ હતા, અને તે માટે તેઓ મહાત્માશ્રીને અગમચોટી દેતા, કે 'ભાઈ, (હ. આફ્રિકામાં હિંદીઓ તેમને 'ભાઈ'

હકીને મોલાવતા.) અમે સાંભળ્યું છે કે આપના ઉપર ખીજો હુમલો કરવાનો કેટલાક લોકો સંકેત કરે છે.’

આવી હકીકત દરરોજ તેમની રૂબરૂ રજુ થતી. જવાબમાં મહાત્માશ્રી હંમેશાની પોતાની ટેવ મુજબ રહેજ રાકું હલાવી હસતા વહેને બોલતા, ‘બહે તેમ થાય. તેમનો પણ આ શરીર ઉપર હક છે ને? વળી હું દેશસેવા બળવવામાં અમુક બૂલ કરું છું એવી સમજથી અને શિક્ષા કરવાને તેઓ તૈયાર થયા છે તેમાં પણ તેમનો હેતુ શુભ છે.’

આમ જવાબ આપીને વાત ઉડાવતા, તે ઉપર વિચાર સરખો કરવો તે નામદાની અને નાસ્તિકતા ગણતા. આ વાત મહાત્માશ્રીના મિત્ર મી. કેલનબેકને કાને આવી. મી. કેલનબેક જન્મે જર્મન અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક પ્રખ્યાત શિક્ષણશાસ્ત્રી હતા. મહાત્માશ્રીની સોબતે તેમને જોગી બનાવ્યા હતા તેમણે જીંદગીની મોજ-મજાઓ લગી હતી અને સાધુવૃત્તિથી બિચાર તરીકે મહાત્માજીની પાસેજ રહેતા મહાત્માશ્રી ઉપર વળી ખીજો હુમલો થવાની હકીકત તેમને અસહ્ય થઇ પડી. આ થાય તો મહા અનર્થ વતેજ એવું વિચારી પોતે ખાનગી રીતે સાવચેતી રાખવા માંડી. મહાત્માશ્રી ઑફિસ બહાર જાય, કે ફરવા નીકળે તે દરેક વખતે મી. કેલનબેક તેમની સાથે રહેતા ને પોતાના કોટના ખિસ્સામાં એક નાની બન્ડુકડી રાખતા. એવા હેતુથી કે અચાનક રીતે મહાત્માશ્રી ઉપર હુમલો થાય અને બચાવ કરવો પડે તો તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. પણ દિવસે મહાત્માશ્રીએ એ વાત અનુમાન ઉપરથી બાજી. એક દિવસ બન્ને મિત્રો બહારથી આવીને ઑફિસમાં દાખલ થયા. પોતાના કોટ ખુંટીએ બેસ્યા. બાદ મહાત્માશ્રીએ મી. કેલનબેકના ખિસ્સામાંથી પેલી બન્ડુકડી કઢાડી. મી. કેલનબેકને બોલાવ્યા: ‘મહાન ટોર્નરોયના શિષ્ય પણ આવું હથિયાર રાખે ખરા કે ?’

ગંભીર ભાવે મહાત્માશ્રીએ પુછ્યું. 'જરૂર જણાય તો રાખવું પડે, ' ધીમે સાદે જવાખ મળ્યો. 'આ હથિયાર પાસે રાખવાની તમને હાલ શી જરૂર છે ?' વધારે ગંભીર ભાવથી મહાત્માશ્રીએ પુછ્યું. 'મહેને એવી ખખર મળી કે આપના ઉપર ખીજી વાર હુમલો કરવાનો કેટલાક લોક મંદત કરી રહ્યા છે માટે તેને મેં મરી પાસે રાખી લીધી છે.' મી. કેલનએકે ક્રાંતિક સંક્રાંતિથી જવાખ આપ્યો.

'હીક, ત્યારે તમે તો મારા રક્ષકની જગો સ્વીકારેલી જણાય છે ! પણ આ બંદુકથી માફ રક્ષણ કરશો ! વાહ !' મી. કેલનએક સ્તબ્ધ હાથ રહ્યા. 'અને આ બંદુકથીજ માફ રક્ષણ થઇ શકતું હોય તો એથીજ માફ શરીર વીંધી નાંખું તો તમે શું કરશો ? મારા મિત્ર, જે તમે મારા સાચા સ્નેહી હો તો આ મારા શરીર ઉપર આટલો બધો મોહ હોવો સંભવતો નથી સ્નેહ કદાચ શરીરનું રક્ષણ કરતો નથી, આત્માનું રક્ષણ કરે છે. શરીર તો જવાનુંજ છે. આજ નહીં તો કાલે, પણ તે જવાનુંજ છે સ્નેહી તેવી ક્ષણભંગુર ચીજ ઉપર આસક્તિ નથી રાખી શકતા. ને તો અમરત્વને ચાહે છે, તમે મારા સાચા મિત્ર હો, અગર થતા વડાતા હો તો હવેથી બંદુકથી માફ રક્ષણ કરવા ઇચ્છા ન રાખતા. તેને ફેંકી દો.

એવું કહેવાય છે કે આ પ્રસંગ પછી મી. કેલનએકે પાછી બંદુક હાથમાં જ લીધી નથી. ફેલા લડત પછી પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનીયન પાર્ટીમેન્ટમાં હિંદી મવાલનું સંતોષકારક નિગદ્ય કરાવીને પાછા વળતાં મહાત્માશ્રી કેપટાઉનથી જોડાનસાગર જાય તો તેમનું ખુબ કરવાનો સંકેત એચારેક અજ્ઞાન માણસોએ કર્યો. આ વાત બહાર મડી ગઇ. એક સત્યાગ્રહીએ આ વાત મહાત્માજીને કેપટાઉન જણાવી અને સાથે આજીજ કરી કે 'આપ પાછા વળતાં જોડાનસાગરના રસ્તે ન આવો અને પરખારા નાટક જાઓ એવી અમારી સર્વ આશુઓની ઇચ્છા છે. જવાખમાં મહાત્માશ્રીએ જણાવેલું કે

‘મરણની ખીકે હું જોડાન્સઅર્ગ થઇને ન જઈ તો બરર હું જીવવાને લાયક નથી. હું ત્યાં આવીશ અને ધારણી ખીના કાનસે તો હું સંતોષ પામીશ. મારી ફરજ મેં બજાવી છે. અને પ્રભુની એવીજ ઇચ્છા હશે કે મારું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું છે, તેથી મહેને બોલાવી લેવો.’

આ બૂરા સંકેતની ખીના મી. કેલનમેકે (જે તે પ્રસંગે જોડાન્સઅર્ગ હતો) જાણી ત્યારે તેમને કહેનાર પ્રાણીસોને કેલનમેકે જવાબ દીધો કે ‘આપણા કરતાં મી. ગાંધી પોતાનું રક્ષણ કરવાને વધારે શક્તિમાન છે, અને પ્રભુ તેથી પણ વધારે શક્તિમાન છે !’

અંતે બન્યું એમ કે મહાત્માશ્રી પાછા વળતાં જોડાન્સઅર્ગ પહેલા ગયા. ત્યાં ભોડાએ જણાવ્યું આનંદથી તેમને વધારી લીધા. વિરોધીઓ પણ તેમાં દાખલ થઇ ગયા. આમ તેઓશ્રીના આત્મ-બળથી ગમે તેવો વિરોધ નષ્ટ થઇ જતો. ગમે તેવો વિરોધી મિત્ર બની જતો. આ બનાવમાં એક નવાઇ જેવી વાત બની. સને ૧૯૦૭માં જે ચાર પઠાણ ભોડાએ તેઓશ્રીના ઉપર હુમલો કરેલો તેમાંના એક મીર આ પ્રસંગે જોડાન્સઅર્ગમાં હતો. તેણે પણ મહાત્માશ્રીના પ્રાણ સેવાના બુરા સંકેત વિષે જાણેલું. તે મીર પઠાણ કે જેણે એક પ્રસંગે-સાત વર્ષ ઉપર મહાત્માશ્રીના પ્રાણ સેવા ખાતર તેમના ઉપર બચકર હુમલો કરેલો, તેણે આ વખતે મહાત્માશ્રીના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને મહાત્માશ્રી જોડાન્સઅર્ગ ગયા ત્યારે તેમનામાં ચરણમાં ભોટી પડ્યો ! મહાત્માઓનાં આત્મબળ અને નિર્બીજતા શું નથી કરી શકતાં ! એ પ્રભુ ! એ શક્તિ અમ દિલ્હવાસીઓને આપ અને દિલ્હવાસીઓ આપારી હથેલીમાં અમે ભાગને ફરીશું.

પ્રસંગ ૬ માં:—

વકીલના ધંધામાં સત્યનું પાલન.

મહાત્મા ગાંધીજી એવું માને છે કે, હિંદુસ્તાનમાં વકીલ, ડાક્ટર અને રેલમાડીએ જેટલી ગુલામગીરી વધારી છે તેટલી બીજી કામ કારણથી નથી વધી. તેમની આવી માન્યતાથી વકિલાતના ધંધામાં રહેનારા અને ડાક્ટરનો ધંધો કરનારા માણસો ઉપર આક્ષેપ મુકાતો નથી, પરંતુ તે બંને ધંધામાં રહેલી પુરાઇની હદ નથી, અને તે ધંધામાં રહ્યા છતાં વકીલો તથા ડાક્ટરોમાંના ધણા પોતાની બલા-ઇના કારણે જનસેવા કરી ગયા છે અને હાલ કરી રહ્યા છે. તેનું કારણ ધંધામાં નથી રહેલું પણ તે વ્યક્તિઓમાં માણસ તરીકેની જે બલાઇ છે તેમાં રહેલું છે. આવી હદ માન્યતા તેઓ ધરાવે છે. એ માન્યતાના ધોરણે તેઓએ પોતાનો બેરીસ્ટરનો ધંધો ત્યજ દીધો. ૬. આફ્રિકામાં તેમનો વકિલાતનો ધંધો ધણી સારી આગાહીમાં હતો પણ વકીલ તરીકેની તેમની ખ્યાતિ કેવી રીતે વધેલી, તેના ઇતિહાસ આપણે તપાસીએ ત્યારે આપણને સહજ જણાયે કે જે શુદ્ધ નીતિ અને રીતિ આ સંસારમાં ધંધાદારી માણસોને પોતાના ધંધામાં નુકસાનરૂપે જણાય છે, તેજ શુદ્ધ નીતિ રીતિથી તેમણે એ આગાહી વધારી હતી, અને આવી રીતે ‘સત્યનો સદાએ જય છે’ એ પવિત્ર સિદ્ધાંતને પોતાના જીવનમાં નાના મોટા દરેક પ્રસંગે જોતજોત ધટાવી દીધો હતો.

વકિલાતનો ધંધો ઘડણું કર્યા છતાં તેમાં રહીને કેવી રીતે પોતે વિશુદ્ધ જીવન માળી શક્યા અને પરાપકાર કરી શક્યા તેની કેટલીક હકીકત આપવી અસ્થાને નહોતી જણાય.

(૧) સત્યને સદા સાચવવું—તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સાચવવું.

(૨) પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પોતાનો અસીલ જે કાંઈ કેસની હકીકત કહે તે ઉપર તેની સચ્ચાઈ ખાતર પુરતી તપાસ કરવી.

(૩) ખોટી હકીકતો અને જૂઠા સક્ષી ઉપર જે કેસનો આધાર રહેલો હોય તેવા કેસ હાથમાં લેવા નહીં.

(૪) અસીલની સાચી હકીકત જાણ્યા બાદ અસીલ અને તેના પ્રતિસ્પર્ધિની ભેગા કરવા. અને ત્રાહીન તરીકે અપક્ષપાતપણે તેઓનો નિવેડો લાવવા પ્રયત્ન કરવો. બંનેને સમાજરવાને પોતાની પૂરી શક્તિ વાપરવી. તેમાંનો એક ભથ્થે માણસ હોય તો તેનામાં રહેલી બલાઈને ઉતેજીને આ તકરારમાં તુક્કસાન વેડી લઈને પણ નહીં લડવાનું સમજાવવું. આવા ધણા બનાવ વકીલ તરીકેની તેમની કારકીર્દીમાં બન્યા છે.

(૫) જે કેસ પોતે લીધો હોય તેની સુનાવણી વખતે કે અસીલની જુગાની વખતે અગર તો તેના છેવટના ચુકાદા વખતે પણ પોતાને ચેક્કસ માણસ પડે, કે તે કેસમાં પોતાના અસીલે અસત્ય હકીકતજ કહેલી છે, અને એ કેસનો ચુકાદો તરફેણમાં આવશે તો સામા માણસને અન્યાય થશે, તો તુરંતજ તે કેસ ત્યાંને ત્યાં કોર્ટમાંજ છોડી દેતા. આ નૈતિક દૃઢતાનું પરિણામ એ આવતું, કે (૧) ખોટા કેસો તેમની પાસે આવતા અટકતા અને (૨) કોર્ટને ખાત્રી થતી કે મી ગાંધીએ અમુક કેસ હાથમાં લીધો એટલે તેમના અસીલની ફરીયાદ અને બચાવ વાળખી હોવાં જોઈએ. કોર્ટને આવી ખાત્રી થવાથી કેટલીક વેળા એવું બનેલું કે ચુકાદો આપતી વેળા પોતાના અસીલના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતે રાજીનામું આપે, ત્યારે માજિસ્ટ્રેટ કહે કે “મી. ગાંધી, આ કેસ તમારા અસીલની તરફેણમાં છે અને ચુકાદો પણ તેની તરફેણમાંજ આપવાનો છું. તમે કેમ આવો કેસ છોડી દો છો ?” ત્યારે મહાત્માજી જણાવતા કે મહારા અસીલે આ કેસમાં મને ઉત્તરો

છે. તે દોષિત છે અને આવું જાણવા છતાં પણ તેને હું મદદ કરું તો સામા પક્ષને અન્યાય થવા સંભવ છે. આ સાંભળી કોર્ટનું બધું મંડળ ચેકિત થતું.

(૬) પોતાના બેરીસ્ટરના ધંધામાં એવી બાહોશી પોતે ધરાવતા કે છેલ્લા વખતમાં તે જોહાન્સબર્ગ શહેરની મ્યુનીસીપાલિટીએ પણ કેટલાક પ્રખ્યાત ગોરા બેરીસ્ટરોને પડતા મૂકી મ. ગાંધીજીને પોતાનો બહુ જોખમવાળો કેસ સોંપેલો. આવી અનેક હકીકતો ઉપરથી જાણાય છે કે માણસોની નખજાઇને કારણેજ વકીલો હજારો તકેટો રચે છે. મ. ગાંધીજી પોતાના ધંધામાં ત્રણ મુખ્ય મુદ્દા રાખતા.

૧. સાચોજ કેસ હાથમાં લેવો.

૨. જે કેસ પોતે હાથમાં લેતા તેની સખળી, નખળી બંને બાજુઓ તપાસીને તે કેસમાં કાયદેસર જે નખજાઇઓ-ખામીઓ જણાતી હોય તે શરૂઆતથીજ કોર્ટ સમક્ષ ખુલ્લી મુકી દેતા. આવું પરિણામ એ આવતું કે પોતાના અસીલની વિરુદ્ધ રહેલી જે કાયદેસર ખામીઓ હોય તેને શોધી તેના ઉપર જોરથી દીકા કરવાની કે તેનું પિછપેચણ કરવાની જરૂર સામા પક્ષના વકીલ માટે રહેતી નહોતી. સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્ય સ્વભાવ એવો હોય છે કે ગુન્હેગાર પાસે ગુન્હો કયુલ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પહેલાંજ ગુન્હેગાર ગુન્હો કયુલ કરે તો ગુન્હો શોધનાર માણસ ચાંતજ થાય ને તે વધારે જોહા પ્રયત્નજ કરતો નથી. આવી રીતે પોતાના પક્ષની તખળી બાજુઓ પહેલેથી કોર્ટની સમક્ષ મુકવાથી સામેના વકીલને દીકા કરવાનું રહેતું નથી. આ મનુષ્ય સ્વભાવને પોતાના ધંધામાં મહાત્માજીએ ધટાવેલો.

૩. પોતાના અસીલના પક્ષે જે કાયદેસર સખળ હકીકત હોય તેના ઉપર પોતાની પુરી બાહોશી વાપરી કાયદાનો લાજ લેતા.

અને આમ કરતાં સામેના વકીલથી કોઈ પણ રીતે તેમની ફલીલ તોડી શકાતી નહીં.

આમ ઉપલા ત્રણ મુદ્દાઓ તેમના વકીલ તરીકેના ધંધાની કારકીર્દીમાં ચાવીરૂપે હતા. કેટલાક કેસ તેમણે એવી નવઘ જેવી રીતે હાથમાં લીધેલા કે કોર્ટનું બધું મંડળ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય. બારિ ગુન્હો કરનાર પાસે ગુન્હો કબુલ કરાવીને—ગુન્હો કેવી રીતે કર્યો, કેમ હેતુથી કર્યો, વગેરે શબ્દે શબ્દ સાચી હકીકત કોર્ટમાં પોતાના અસીલ પાસે ખુલ્લી કરાવીને પછી બિટીશ ન્યાયના સિદ્ધાંત ઉપર અને ન્યાયની કોર્ટોના મૂળ હેતુ ઉપર એવી સચોટ ફલીલ કરતા કે મોટા ગુન્હેગારોને કોર્ટ પાસે માફી બક્ષાવેલી. આવા દાખલા બનેલા છે, એ બનાવો વિગતવાર નજ આપી શકાય.

પ્રસંગ ૧૦ એ—

દેશપારીઓના કુટુંબની સેવા.

સને ૧૯૧૦ ની સાલમાં ટ્રાન્સવાલમાંથી કેટલાક સત્યાગ્રહીઓને દેશપાર કરી ત્યાંની સરકારે તેમને હિંદુસ્તાન મોકલી દીધેલા. બધા દેશપારીઓ દ. આફ્રિકામાં જન્મેલા હતા, એટલે તેઓનું હિંદમાં કોઈ પોતાના જેવું નહોતું. તેઓ હિંદને નામથી જ ઓળખતા. તેમનાં માખાપની પવિત્ર જન્મભૂમિ હિંદ છે એટલું જ તેઓ જાણતા. વારસાથી મળેલું હિંદી લોહી તેમની નસોમાં વહેતું અને હિંદી ખમીર તેમના સ્વભાવમાં જણાતું. આ બધાનાં સૂચકરૂપે તેઓ પોતાના પૂર્વજોની પવિત્ર ભૂમિ હિંદ માતાનું જે અપમાન દ. આફ્રિકાની સરકાર કરતી તે સહન કરી શક્યા નહોં અને સત્યાગ્રહની લડતમાં સામેલ થયા, પરિણામે હિંદી હોવાનો દાવો કરનારા, જ્યાં હિંદને નહીં ઓળખનાર એવા સંખ્યાબંધ હિંદીઓને ત્યાંથી હિંદ તરફ રવાના કરવામાં આવ્યા. હું વાંચક વગેરે એક

પ્રશ્ન પૂછીશ. મહારા અને તમારા જેવાઓ જેઓ ઓકસેન્ડના ટાપુ વિષે કાંઈ પણ જાણતા નથી, તેઓને અર્થથી ત્યાં ચઢાવી આપે તો આપણી શી દશા? એવોજ ખ્યાલ આ ટ્રાન્સવાલની સરકારે મોકલેલા દેશપારીઓ વિષે બાંધી લેજો. અનન્યા છતાં પ્રભુને જાણીતા એવા આપણા તે બંધુઓ કંગાળ સ્થિતિમાં મદ્રાસ ઉતર્યા આવી ત્રણ દુકડીઓ હિંદુસ્તાન ચઢાવી દીધેલી. પહેલી ૧૦૪ જાણુની, બીજી ૬૦ જાણુની અને ત્રીજી ૨૬ જાણુની, છેલ્લી દુકડી મુંબઈ ઉતરેલી. પહેલી બે દુકડીઓની દેખરેખ મદ્રાસમાં પ્રગટ થતા 'ઇન્ડિયન રિવ્યૂ' ના અધિપતિ શ્રીયુત નેટેસન તરફથી રાખવામાં આવી હતી.

આ દેશપારીઓ અહીં આવ્યા. પણ તેમનાં પેલાં ન્હાનાં બાળકોનું શું થયું હશે? તેમની સ્ત્રીઓનું શું થયું હશે? બાળકોનાં આંસુ લોહી તેમને વાત્સલ્ય પ્રેમથી પૂર્ણ એવું આશ્વિંગન કાણુ દેતું હશે? દેશપારીઓની સ્ત્રીઓનાં આંસુ પણ કાણુ ઢોહાતું હશે? જાણુવ્યા વિનાજ વાયક જાણી લેશે કે એ આપણા મહાત્માજી. તેમના પરમ સ્નેહી મી. કેલનએક તરફથી સત્યાગ્રહીઓને જે ટાંદરેટોય ફાર્મ અપાયલું હતું તેમાં આ બધી સ્ત્રીઓ અને બાળકો રહેતાં. મહાત્માજી તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા. તેમની સેવા કરતા. સહવારે ઉઠી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવીને પછી 'સ્ત્રીઓના પાંચખાનાની બકેટો સાફ કરતા' આ હકીકત જાણી, પ્રિય વાયક! તમારા હૃદયમાં શું થાય છે? બલે, ગમે તેવા હજારો વિચારો મહારા અને તમારા હૃદયમાં લોખાયાં કરે પણ કાયં કરવું. અને તે પણ પૂજ્ય બુદ્ધિથી અને સેવા વૃત્તિથી, એ મહાત્માજીને મન તો સાચી દેશસેવા હતી. તે બેકેટો સાફ કર્યા બાદ પેતે સ્ત્રીઓના જોરમાંની મહાર રહી કહેતા:—

“ Mrs. Naidoo, have you anything to give me to wash ? Will you please get dirty clothes from others and give me to wash ? ” (મીસીસ નાઇડુ, તમારે કાંઈ ધોવા આપવાનું છે ? બીજાં બધાં પાસેથી મેલાં કપડાં ભેગાં કરીને મ્હને ધોવા આપશો ?) મહાત્માશ્રીની માગણી મુજબ બધાં મેલાં કપડાં ભેગાં કરીને તેમને આપવામાં આવતાં અને પાસેના ઝરામાં તે લુગડાં સ્વચ્છ કરી, સૂકવીને રાત્રે પાછાં સોંપાતાં.

દેશપારીઓની સ્ત્રીઓને પોતાના ધણીની ગેરહાજરી નહોતી જણાતી. દેશપારીઓને પણ વિશ્વાસ હતો કે પોતાના કરતાં પણ વધારે સખળપાત્રને પોતાનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ સોંપાયાં છે. મદ્રાસમાં તેઓને કાઠએ પૂછેલું કે સરકારે તમને અહીં મોકલ્યા તો તમારાં બાળબચ્ચાઓનું શું થશે ? જવાબમાં તેમણે જણાવેલું કે—“અમોને તેની બરા પણ ચિંતા નથી. તેઓનો પાળક, પોષક, માઆપ, કે ઇશ્વર જે કહો તે લાંબ છેજ. મં ગાંધી લાં છે લાં સુધી અમે તદ્દન નિશ્ચિંત છીએ. ” મહાત્માજીની સેવાએજ આ વિશ્વાસ દેશપારીઓના હૃદયમાં તો નહોતો પ્રેર્યો હોય !

પ્રસંગ ૧૧ મોઃ—

બહોળું હિંદી કુટુંબ—અલેક મારે આગ્રહ.

જે સત્યાગ્રહીઓ જેઠમાંથી નીકળ્યા બાદ થોડી મુદત બહાર રહેલા, તેઓ બધા ટૉર્સ્ટોય ફાર્મ ઉપર રહેતા. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રીસ્તિ અને પારસી; ગુજરાતી, કલકત્તીઆ, મદ્રાસી, અને સુબખરા; બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ; સ્ત્રી અને પુરુષ; સર્વે કુટુંબની માફક રહેતાં. સામાન્ય રીતે સંયુક્ત કુટુંબભાવનામાં કલ્પાતી સમાનતા હોયતા, અને મમતા ત્યાં જણાતાં હતાં. આ હિંદુ નહોં, મુસલમાન નહોં, પારસી નહોં, ખ્રીસ્તિ નહોં પણ ખરેખર હિંદી કુટુંબ હતાં.

અને તેના પાળક મહાત્માજી હતા. તે કુટુંબમાંથી કોઇપણ વ્યક્તિનું આચરણ અન્ય કુટુંબી સાથે બેદરબાવવાળું જણાતું તો તેથી તેમને કશું જાગી આવતું. આવા વર્તન સામે ગાંધીજી પોતાની સખ્ત નાપસંદગી દર્શાવતા. એક વખત એવું બન્યું કે:—તેમના વડા ચિરંજીવી બાપ હરિલાલ, અને બાપ પરાગજીબાપ ખંડુ-બાપ વગેરે મિત્રોએ ફાર્મના બગીચામાં કામ કરીને આવ્યા બાદ ચહા પીધી આ સત્યાગ્રહી ફાર્મમાં ચહા વપરાતી નહીં. ફક્ત મદ્રાસી સ્ત્રીમંડળનેજ વાપરવાની છૂટ હતી. આ હકીકત ગાંધીજીને કાને આવી. તેમણે તો તે બધા મિત્રોની પૂરી હાજરી લઇ વારા ફરતી તેમની જડતી લેવા માંડી.

“પરાગજી, તમે આ શું કરો છો ? તમારાથી ચહા શી રીતે પી શકાય ? મહાત્મા ટાલ્સ્ટોયનાં પુસ્તકો વાંચવાં શાં ? સત્યાગ્રહ વિષે લાંબા લાંબા નિબંધો લખવા શા ! ભારે ભારે છટાદાર બાપણ કરવાં શાં ! ગીતાજીના શ્લોક બણવા શા ! સંયમવ્રતો પાળવાં શાં ! આ બધા ઉપર ત્હમે તો પાણી ફેરવ્યું !

અને હરિલાલ તને ચહા પીવાનો શાખ થયો ત્યારે તમે તણુ બણાઓએજ કેમ પીધી ? મી. નાયડુના છોકરા તેમજ બીજા હતા તેમને કેમ લૂંટી ગયા ? હું જોયા કરું છું કે તમે તણુમાં કોઇ ચોથાને બેળવતા નથી. આમ તમારા મનમાં બેદરબાવ કેમ રહી શક્યો છે ? [હુંદની સેવા આમ અતડા રહેવાથી તો કોઇ દી નથી થઇ શકવાની. સત્યાગ્રહીનું નામ ધારણ કરી ફરવું, વારાફરતી જેલોમાં જવું, જેલમાં પણ અપમાનભર્યા કાયદાની સામે થઇ દિવસોના દિવસો અપવાસ કરવા અને અમલદારોને હાંધીને જય મેળવવો; એ બધુંએ મારે મન ગૌણ છે. અને જે આપણેજ તે મુજબ વર્તન નહીં કરી શકીએ તો પછી કોની પાસેથી એવી આજ્ઞા રાખી શકાય ?”

પ્રસંગ ૧૨. મો:—

ફિનીક્ષની સંસ્થા: દિનચર્યા: સુખદુખમાં પશુ ધીરજ

સને ૧૯૧૨ની સાલમાં સ્વ. ગોખલે દ. આફ્રિકા ગયા તે વખતે સરકાર પક્ષનું વલણ સુલેહ તરફ જણાયું. અને જે હાડ-મારીઓનો નિકાલ લાવવાનો હતો તે માટે ત્યાંની યુનીયન પાર્લામેન્ટમાં હિંદી સવાલની પૂરતી ચર્ચા થવાની હતી. આ શાંતિના વખતમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ટ્રાન્સવાલમાંથી નાતાલમાં આવવાનો વિચાર કર્યો. નાતાલમાં આવી ‘ઈંડિયન ઓપિનિયન’ છાપાને હાથમાં લઈ તેમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાનો વિચાર કર્યો. નાનાલના દરખાન બંદરથી ખાર માછલ દૂર ફિનીક્ષ નામનું રેલ્વે સ્ટેશન છે. તે સ્ટેશનથી અઢી માછલ દૂર હાલ જ્યાં ‘ઈંડિયન ઓપિનિયન,’ છપાય છે તે જગ્યા છે. તે સંસ્થાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં મદનજીત નાથના ગૃહસ્થ પાસેથી મહાત્માશ્રીએ ‘ઈંડિયન ઓપિનિયન’ પત્ર અને ‘ઇન્ટર નેશનલ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ’ એ બંને વેચાતાં લીધેલાં. તે વખતે પ્રેસ ડરબન શહેરમાં હતું. પ્રેસ અને પત્ર પોતાની માલકીનું કર્યા બાદ એક પ્રસંગે જોહાન્સબર્ગથી ડરબન આવતાં ટ્રેનમાં પ્રખ્યાત અમેરિકન લેખક જોન રસ્કીનનું “ Up to the last ” એ નામનું પુસ્તક તેમણે વાંચ્યું. વાંચ્યા બાદ તેમણે ખુબ વિચાર કર્યો. અને શહેરી જીવનમાંથી ગ્રામ્યજીવનમાં દાખલ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. ડરબન પહોંચ્યા બાદ કામ કરનાર કેટલાક મિત્રોને મળ્યા. તેમની સંમતિથી ઉપર જણાવેલી ૨૦૦ એકર જમીનનો ટૂકડો લઈ ને ઉપર છૂટક છૂટક ફસૈક ન્હાના બંગલાના આકારનાં ટીનનાં ઘર બનાવ્યાં. પ્રેસ માટે મોટું ‘છાપર’ બનાવ્યું અને કાંઈ પશુ ધમાલ કર્યા સિવાય તે નિર્જન જગ્યામાં પ્રેસ લઈને મૂક્યું, એવા હેતુથી કે પ્રેસમાં કામ કરનારાઓએ જમીન ઉપર

અપ પુરતાં ફળાદિનો અગીયો બનાવી ઉત્પન્ન લેવું અને જે ખૂટે તે પ્રેસમાંથી લઈ પોતાનું ચુબરાન નિભાવવું. પણ જ્યાં સુધી પોતે લાંબી મુદત માટે સ્થાયી રહેવાને ત્યાં નહીં જાય ત્યાં સુધી તે હેતુ-ઓનું પાલન થવું મુશ્કેલ હતું. એ કારણથી તેમણે ટ્રાસ્ટોય ફાર્મ ત્યજીને ફિનીક્ષમાં મુકામ કર્યો. તેમની સાથે આશરે પચીસ વિદ્યાર્થીઓ પણ હતા. ફિનીક્ષમાં આવી અધી ગોઠવણ કરી દીધી. નીચેના કાર્યક્રમ ઉપરથી ત્યાં ચાલતા કામથી વાચકવર્ગ માહિતગાર થશે. આ બનાવમાં જે હકીકત મ્હારે મુખ્યત્વે કરીને કહેવાની છે તે તો હજી આગળ આવશે.

સવારે ૫ વાગે ઉઠવું : ગાંધીજી જાતે બધાને ઉઠાડતા અને દાતણ આપતા.

૬ વાગે દાતણ પાણી કર્યા બાદ અધી સંસ્થાના બધા રહી-શોએ હાથમાં કોદાળી, પાવડા લઈ અગીયામાં કામ કરવા નીકળી પડવું.

૮ વાગે કામમાંથી છૂટીને સવારનો નાસ્તો.

૮૧ વાગે બધા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ નિશાળમાં જવું. પોતે પણ શિક્ષકનું કામ કરતા.

૧૦૧ વાગે નિશાળમાંથી છૂટીને પાસેના ઝરામાં ન્હાવા જવું.

૧૧ વાગે જમવાનું : ગાંધીજી પોતે પીરસે.

૧૨૧ વાગે વિદ્યાર્થીઓમાંથી થોડા જણ નિશાળમાં જાય. બાકીના પ્રેસમાં કંપોઝીટરનું કામ કરે. કેટલાક ચુબરાતીમાં અને કેટલાક અંગ્રેજીમાં.

૨૧ વાગે નિશાળમાં ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો પ્રેસમાં કામ કરવા જાય અને પ્રેસમાં ગયેલાઓ નિશાળમાં જાય.

૩૧ વાગે પ્રેસ અને નિશાળમાંથી છૂટવાનું.

૭ વાગ્યા સુધી અગીયાનું કામ તથા સાધારણ કામ કર્યા બાદ સોંપવું વાળું.

૮ વાગે વાળુ કૃપા બાદ પ્રાર્થના.

૮૥ પ્રાર્થના પછી અર્ધો કલાક સંધારણ વાતચીત.

૧૦ વાગે હિંધવાનું.

ઉપર મુજબનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો એમાં કોઈપણ ભોગે ખલેલ પહોંચતી નહોતી.

એક દિવસ એવો પ્રસંગ બન્યો કે સવારે નવ વાગે સ્ટેશન ઉપરથી ટપાલના કાગળો આવ્યા, તેમાં હિંદુસ્તાનનો એક તાર હતો. ટપાલ મારા હાથમાં હતી અને ગાંધીજી નિશાળમાં હતા, ત્યાં હું તેમને આપવાને જતો હતો; તેવામાં તેમના ચિરંજીવી બાઈ મણિલાલે આવીને મારી પાસેથી તાર લીધો. તેમાં શું હશે તે જાણવાને તે ધણા આતુર હતા, તેમની આતુરતા એટલાજ કારણથી વધેલી કે તેમના કાકા (ગાંધીજીના મોટાભાઈ) ભયંકર બિમારીમાં છે એવી ખબર પત્ર મારફતે તેમણે જાણેલી અને આ તાર કાંઈ માઠા સમાચારનો તો ન હોય ? એવા વિચારથી ચતુરાઈથી તાર ઉઘાડી, વાંચીને બંધ કર્યો. જાણ્યું કે ગાંધીજીના વડીલ બંધુ સ્વર્ગસ્થ થયા છે ! પણ આ વાત શી રીતે જાહેર કરી શકાય ? અમે મુંઝા રહ્યા. ટપાલના કાગળો અને તાર ગાંધીજીને જઈને આપ્યા. અમને લાગેલું કે તાર વાંચીને તેઓ નિશાળવાળા ઓરડામાંથી બહાર નીકળશે પણ તેમ થયું નહોતું. રામાયણમાં વાંચ્યું છે કે શ્રીરામચંદ્રે એક દિવસ રાત્રે પોતાના રાજ્યાભિષેક વિષે સાંભળ્યું ત્યારે તેમની મુખમુદ્રા ગંભીર હતી અને બીજી સવારે પોતાના વનવાસ વિષેનો હુકમ સાંભળ્યો ત્યારે પણ તેમની મુખમુદ્રાપર એજ ગંભીરતા જણાતી. એવું વાંચેલું ખરું પણ આખે અનુભવેલું નહોતું. તે ભાગ્ય આજેજ પ્રાપ્ત થયું. અમે તો આખો દિવસ રાહ જોઈ છતાં કાંઈ પણ ખળભળાટ થયો નહોતો. સાંજે પ્રાર્થના પછી દિવસનો બધો કાર્યક્રમ પૂર્ણ થયો બાદ તેમણે મમમીની ધારણ કરી અને નિસાસાસહ દુઃખ

સમાચાર સર્વને સંભળાવ્યા. અને કહ્યું: “આપણા હંમેશના કાર્ય-ક્રમમાં ખલેલ ન પહોંચે તે કારણથી હૃદયની લાગણી દબાવી રાખી કામ ચાલવા દીધું. ચાલતા કાર્યક્રમને અટકાવી બધાને ખલેલ પહોંચાડવાનો ખતે શો અધિકાર છે? એવું સમજી મનમાં જ નિશ્ચય કરેલો કે કોઈને જરાપણ શંકા ન થાય એવી મનની સ્થિરતા રાખતી.”

સાંભળ્યું છે કે આપણાં “રાષ્ટ્રીય સંમેલનો”માંના એક સંમેલનની એક વેળાએ તેના પ્રમુખને પોતાના એકના એક દીકરાના મરણના દુઃખદ સમાચારનો તાર મળ્યો. તે વાંચી પ્રમુખ સાહેબે પોતાના ખિસ્સામાં મૂક્યો. જાણે કે બીનજરૂરી તાર હોય તે મુજબ તાર વાંચીને કાંઈપણ ગમગીનીનું ચિહ્ન મુખમુદ્રા ઉપર જણાવેલું નહોતું. છેવટે એકકતું બધું કામ પુરું થયા બાદ તારની હકીકત અન્ય મિત્રોને જણાવેલી. મિત્રોની દોલસોજનો જવાબ આપતાં તે સાચા આગેવાને જણાવેલું કે “એક સંતાનને ખોવાથી ત્રીજા કરોડ સંતાન મેં મેળવ્યાં છે, તો પછી શોક કરવાનું શું પ્રયોજન? હિંદને આમાં પુત્રરત્ન જોઈએ છે. પ્રભુ, એવા પયગંબરોને આર્યાવતમાં મોકલો !

પ્રસંગ ૧૩ મો:—

ઈનામી વાર્તા.

હાલની શરૂઆત પહેલાં મહાત્માજી બ્યારે વિદ્યાર્થીઓ સહિત ફિનીક્ષ સંસ્થામાં રહેતા ત્યારે એક રમુજી બનાવ બનેલો. એક દિવસ એવો વિચાર થયો કે સંસ્થામાં રહેનારા બધાઓએ એક વાર્તા લખવી. તે વાર્તા અઠવાડીયા બાદ અમુક દિવસે વાંચવી, અને સર્વોત્તમ વાર્તા લખાયેલી હોય તેના લેખકને બધાએ મળીને ઇનામ આપવું. ઇનામની રકમ આશરે અઢી શિલિંગ હતી. વાર્તા લખનાર ત્રીસ જણા હતા. એટલે એક એક પેની અને સહેજ વધારે દરેકને ભાગે આવે,

વાર્તા લખાઇ, સર્વેએ પોતપોતાની ભિન્નભિન્ન રૂચિ અને સંકલના દર્શાવી. ધણી મજા પડી. બધી વાર્તાઓ વંચાઈ રહી. મહાત્માજીએ પરીક્ષકનું પદ લીધેલું. તેમણે પરીક્ષા કરી અને ઇનામ કેને આપવું તે નક્કી કર્યું. પણ બધાઓએ કેવી રીતે ઇનામની રકમ આપવી તે નક્કી થયું નહોતું. જેઓ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકો તરીકે રહેતા હતા તેમણે ઇનામની પોતાને ભાગે આપવાની રકમ ૧૬ પેની ક્યાંથી લાવીને આપવી ? વિદ્યાર્થીઓ પાસે ખાનગી કાંઇ રહેતું નહોતું, અને હોય તોપણ આપની મીલકતમાંથી કાંઇ આપે એની મનાઇ હતી. શિક્ષકો હતા તે તો વિદ્યાર્થી કરતાં પણ વધારે વિકટ સ્થિતિમાં હતા. કારણ કે તેમની પાસે, ખાનગી જેવું કાંઇ રહેતુંજ નહિ. એટલે એક શિક્ષકે એવું જણાવ્યું કે અમે ચાલુ કાર્યક્રમની બહારના વખતમાં પ્રેસનું કામ કરીને તે રકમ પુરી કરી આપીશું.

મહાત્માજી—“એમ કરવું તમને નહિ પાલવે, હું તેમ કેમ કરવા દઉં ? પચીસમે કલાક ક્યાંથી લાવશો ? અને કદાપિ હોય તોપણ તેના ઉપર હક ધરાવનાર હું બેઠો છું, તમારા જીવનની ખોળેખોળ મારી છે. મારી પાસે કામ ધણું છે. મહેરબાનીની ખાતર અને મારા કામમાં વિક્ષેપ ન આવે તેટલા સાફ તમને ખાવાપીવાનો, ન્હાવાઘોવાનો અને આરામનો પુરતો વખત આપું છું. તમારા ખાનગી કામ માટે એક પળ પણ મારી મરજી વિના રોકી શકો નહિ એવી તમારી ફરજ છે.”

હવે શું કરવું ? બધા અચકાયા. સ્તબ્ધ થઇ બેઠા. તુળી એક શિક્ષક બોલ્યાઃ—“એક ટંકનો ખોરાક અમે છોટી દહએ છીએ.”

મહાત્માજી—“તેમ પણ હું નહિ કરવા દઉં. અપરાધ કરવા બાદ આરામ કામમાં રહેજપણુ દીલ ચાલ તેનો કાણ જીન્મેદાર ? અપરાધ કરે છતાં કામ કરવામાં જરાપણુ શિથિલ ન બને એવી કુશિલ તમે બધામાં છે ? તેમ ન બની હકે તો તમે મોર બનશો.”

એ પણ સત્ય ત્યારે થું કરવું. ભારે આવી પડી. તેને નિવેડો શી રીતે આવ્યો હશે? સમધારણુ રસ્તો મહાત્માજીએ સૂચવ્યો કે ખોરાક ત્યજવાનો નહિ પણ ખોરાક લીધા બાદ પાછળથી મુખવાસરૂપે એ નારંગી ખાઓ છો તે ન ખાઓ તો આખા દિવસની ચાર નારંગીથી તમારું પોતપોતાનું દેવું પતી જાય. આમ કરવાથી કોષપણુ જાતની ખામી જણાશે નહિ. આમાં પેટની જરૂરિયાત નથી ત્યજવાની પણ જીભનો રસ ત્યજવાનો છે. માટે કામ કરવામાં શરીર જરાપણુ શિથિલતા નહીં બતાવે.

સર્વેને તે વાજખી લાગ્યું અને તે મુજબ સહુએ પોતપોતાનું દેવું ચુકવી દીધું. જેઓ સ્વતંત્ર રહેતા હતા અને પોતાની ખાનગી રકમ આપી શકે તોપણ વાજખી ગણાય તેઓએ પણ એજ રસ્તો લીધો. આમ આનંદ અને મજામાં અમને અમારી સ્થિતિનું અને ફરજનું એવું સરસ રીતે જાન થયું કે જે હજારો પુસ્તકો વાંચવાથી ન થાય. આ બનાવની અસર પેલા કુમળા હૃદયના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર કેવી થઇ હશે? પોતાના વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર ખીલવવાને આના કરતાં અન્ય સુગમ રસ્તો કયો હોય?

પ્રસંગ ૧૮ માં:—

વેંકલમનું મંદિર.

ફિનીક્ષ બ્યાં મઠ ગાંધીજીની સંસ્થા છે ત્યાંથી સાત માઈલ દૂર વેંકલમ નામે દક્ષિણ કીનારાની રેલ લાઇન ઉપર એક ગામ છે. તે બાજુના વિભાગનું એ મુખ્ય સ્થળ ગણાય છે. બાજુ બાજુ શેરડીનો પાક ધણા સારો જથ્થામાં થાય છે જેથી ખાંડ બનાવવાના કારખાનાં પણ છે. મુખ્યત્વે કચીને તે પ્રગણામાં રહેતા હિંદુ ખેડુનો તરફથી વેંકલમમાં હિંદુ મંદિર આવવામાં આવ્યું છે, તે મંદિરમાં ગોપાળલાલજીની મૂર્તિઓ પધરાવવામાં આવી છે. મહુમ દેશબક્ત બાપ્તે સાહેબ નાતાલ પધાર્યા બાદ તે મંદિર તૈયાર થયું હતું.

અને તેના કારભારીઓની એવી ઇચ્છા હતી કે ગોખરે સાહેબને ત્યાં આમંત્રણ કરી તેમના મુખારક હસ્તે મંદિર ખોલવાની ક્રિયા કરાવવી; પણ તેમની નાદુરસ્ત તબીયતને કારણે તે ઇચ્છા ખર આવી નહીં. ૭ માસ પછી ગાંધીજીને મંદિરના કારભારીઓએ આમંત્રણ મોકલ્યું. એમણે તે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. કારભારીઓએ તો ગાંધીજીને વધાવી લેવાને બધી તૈયારી કરવા માંડી. સ્ટેશન ઉપરથી સરખસ કાઢી મંદિર સુધી જવાની બધી સગવડ કરી. બીજા બાજુ મહાત્માજીએ આશ્રમનાં ન્હાનાં બાળકોને ગાડીમાં મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરી જેઓ ચાલી શકે તેઓને લેઇને પગ રસ્તે જવાનો ઇરાદો રાખ્યો. આ હકીકતની મંદિરના કારભારીઓને પહેલેજ દિવસે ખબર પડી કે તેઓ તાકીદથી આશ્રમમાં આવ્યા. પગ રસ્તે નહીં જતાં ગાડીમાં જવાને ગાંધીજીને વિનવવા મંડ્યા. કારણ પૂછતાં તેઓએ જણાવ્યું કે સ્ટેશન ઉપર હજારો ભોકા બેગા થશે અને આપ ગાડી મારફતે નહીં આવો તો બધા ભોકા નિરાશ થશે ગાંધીજીએ હસ્તાં હસ્તાં પૂછ્યું:—‘પણ તમે અને લેવાને સ્ટેશન ઉપર જમ તેના અદ્યે પગ રસ્તે સામા આવશો તો વાતો કરતા કરતા રસ્તો કાપશું અને વળી આનંદ વધારે થશે.’ પણ ભોકાનો ભારે આગ્રહ હોવાથી અંતે ટ્રેન મારફતે જવાનું કબૂલ થયું. બીજે દિવસે ચાલી શકે એવા આશ્રમવાસીઓ સાથે વેરલમના આગલા સ્ટેશન સુધી પગે ચાલીને લાંથી ગાડીમાં બેઠા. વેરલમમાં હજારો માણસો બેગાં થયાં હતાં. ગીરમીટીઆ અને બીજા દિંદીઓ ગાંધીજીનાં દર્શનનો સારો લાભ ભણી એક મેળાની પેઠે ત્યાં બેગા થયા હતા. નક્કી કરેલા વખતે મંદિર ખોલવાની ક્રિયા શરૂ થઇ ગાંધીજી હાથમાં સોનાની કુંચી આપી. તેઓ હસ્યા. ખોલવાની ક્રિયા બાદ તે પોતે નીચે મુજબ દિંદીમાં બેઠ્યા જેની નોંધ કાર્મણ્ય સ્થળે નહીં હોવાથી અહીં ઉત્તરવી યોગ્ય ગણાયો:—

‘પ્રભુનાં દ્વાર સદાયે રાત્રિદિવસ ખુલાંજ હોય છે, છતાં મ્હારે હાથે ખોલવાનો ડોળ કરાવ્યો નેથી પ્રભુ હસશે. હું જાણું છું કે પ્રભુના મંદિરનાં દ્વાર ખોલવાનું અભિમાન રાખનાર પાપી ગણાય. છતાં મેં અત્રે આવી તે ખોલવાની ક્રિયા કરવાનું કબૂલ કરેલું અને તે પ્રમાણે કર્યું. એ બધુંયે મંદિરના કારભારીઓના મ્હારા તરફના રનેહથી પ્રેરાઇનેજ મેં કર્યું છે, વળી આજકાલ આવાં મંદિરો અનાચારના અખાડા થઇ પડ્યાં છે. એદીઓનાં એદીખાનાં થયાં છે; એ પણ હું જાણું છું. ભવિષ્યમાં આ મંદિર પણ એમાંનું એક થાય, અને પ્રભુને બદલે એ મંદિરમાં દુરાચારનો વાસો થાય તે હું પણ પાપમાં આવી પડવાનો. તે માટે મ્હારે પ્રાયશ્ચિત ભોગવવું પડશે. પ્રભુ એવો પ્રસંગ ન લાવે એવી મ્હારી પ્રાર્થના છે. મંદિરના કારભારીઓને હું જાને ઝોળખું છું. તેમના ઉપર મને શ્રદ્ધા છે, છતાં મને તેઓને પણ કહેવા દો કે તમારી બેકાળજીથી આ મંદિર પ્રભુનું નહીં રહે અને સેતાનનું થશે તો તમારે એનાં માઠાં ફળ ભોગવવાં પડશે.

આ મંદિરનું તાળું ખોલવાને મને સોનાની ચાવી આપી છે તે ચાંદીનું તાળું અને સોનાની ચાવીએ મારા હૃદયમાં બારે ઝંખડો મચાવ્યો છે. મારે તે તાળા ફૂંચીને કયી ત્રીજેરીમાં મૂકવાં? હિંદુસ્તાન હું જઇશ ત્યાં મારે માટે ઝુંપડી પણ હશે કે કેમ તેની મને શંકા છે. તો પછી આ ચાંદીનું તાળું અને સોનાની ફૂંચી ક્યાં મૂકવાં કે નેથી ચોર ચોરી જાય નહીં? ખરેખર મને લાગે છે કે અહીં ખોલાવીને તમે મને ગુણ કરવાને બદલે અવગુણ કર્યો છે.

વળી આ શ્રીમદ્ ગીતાજીનું પુસ્તક જોઇને મને ધણું હસવું આવે છે. તે પુસ્તકનાં પૃઠા ચાંદીથી મઢીને તે ઉપર સોનાની કમરી મૂકી છે. પવિત્ર ગીતાજીને સોના રૂપાથી મઢીને અપવિત્ર

બનાવી છે. એ તમારી બેઠને મારે શું કરવી ? જ્યારે જ્યારે આ તમારું આપેલું ગીતાજીનું પુસ્તક હું વાંચવા બેસીશ ત્યારે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના નિષ્કામ કર્મયોગના શિક્ષણની અને મારી વચ્ચે આ સોનું અને આ ચાંદી આવીને ઉભાં રહેશે; અને મારા મનને ચલિત કરશે. મને તો લાગે છે કે મને ગીતાજીનું પુસ્તક બેઠ આપો. તેના કરતાં મારું હૃદય ગીતાજીમય થઈ જાય એવી નિખાલસ હૃદયની દુરા આપી હોત તો મારું વધારે કંઠ્યાણ થાત. મારી આ આકરી ટીકાથી દુષ્પિત થશે નહીં. તમારી એ નજીવી ભૂલો તમારા મારા નરહતા સ્નેહ આગળ ઢંકાઈ જાય છે, અને તેથીજ સ્નેહથી આપેલી બેઠા હું સ્નેહમાત્રે સ્વીકારીશ."

પ્રસંગ ૧૫ માં:—

પંદર દિવસના ઉપવાસ

મહાન પુરૂષોના જીવનમાં કેટલાક બનાવો એવા ગંભીર હોય છે કે સાધારણ માણસથી તે સમજી શકાય નહીં. તે પ્રસંગોમાં અમુક તત્ત્વ એટલા સંપૂર્ણ અંશે હોય છે કે સમાજના સાધારણ વર્ગને તેવા પ્રસંગોથી ધડાએલું મહાન પુરૂષોનું જીવન વિચિત્ર લાગે છે. ગાંધીજીનું જીવન પણ આમ વિચિત્ર છે એવું ઘણા હિંદીઓના તેમજ વિદેશીઓના મ્હોંએ મેં સાંભળેલું છે. જાણસવૃત્તિથી અને શ્રદ્ધાથી તેઓના પરિચયમાં આવનારાઓ સિવાય અન્ય ચિકિત્સાપ્રિય માણસને પણ તેની વૃત્તિને અનુકૂળ ખોરાક મળી શકે એવું ગાંધીજીનું જીવન છે. આત્માની અડગતા અને તેની અજીતશક્તિમાં તેઓને એટલી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે સાધારણ ધર્મક્રમમાં પણ તેમને તેની પ્રતીતિ થયાં કરે છે. આ વિષે એક દાખલો આપવો અત્રે બસ થશે પોતાની પાસે રહેનાર વિદ્યાર્થીઓ-માંથી કેાઇ. અગર અન્ય પરિચિત પાત્ર કાંઈ ગુન્હો કરે-હેતુપૂર્વક છોડો કરે તો તેથી તેમને મહા દુઃખ થાય છે, માણસ સાચો હોય

તો-તેની સામે મને તેવો જૂઠો માણસ પણ અસત્ય ન બોલી શકે-તેની હિમ્મતજ ન ચાલે. નિર્દોષ હૃદય પાસે દોષિત માણસ ઠકી શકે નહીં. તે કાંઈ પણ દોષ કરીજ શકે નહીં. આ નિશ્ચય તેમના હૃદયમાં એવો ઠસી ગયો છે કે પોતાની પાસે રહેનાર કોઈ પાત્ર ગુન્હો કરતું તો તે બદલ તેઓ પોતાનેજ ગુન્હેગાર માનતા અને પોતે એકસપણે કહેતા કે 'મારામાં એટલું બધું અસત્ય બરાઈ રહ્યું છે કે જેઓને મેં મારાં માન્યાં છે અને જેઓ ઉપર મને શ્રદ્ધા છે તેઓ પણ આમ મને ભૂત્રાવો આપીને અસત્ય આચરણ આચરી શકે છે।' મને માદ છે કે કોઈ વિદ્યાર્થી અસત્ય બોલ્યો હોય, અગર તેણે કંઈ ગુન્હો કર્યો હોય તો તે બદલ મહાત્માજીએ આવાસ કર્યોજ હોય ! પરંતુ બધાજ વિદ્યાર્થીઓના સંબંધમાં આમ બનતું નહીં, જે વ્યક્તિને માટે ધારેલું નહિ હોય તેના તરફથી એવું આચરણ થતું ત્યારે પોતે આ પ્રમાણે અપવાસ કરતા અને હજી પણ તેમ કરે છે. એક પ્રસંગે એવું બન્યું કે એક વ્યક્તિથી અમુક ગુન્હો થયો. તે ગુન્હો અચાનક નહીં પણ હેતુપૂર્વક થયેલો હતો. આ માટે મહાત્માજીએ પંદર દિવસના અપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમને નિશ્ચય એટલે બીજમપ્રતિજ્ઞા ! બીજમપ્રતિજ્ઞા વિષે આપણે વાંચ્યું તો છેજ પણ અહીં તેનો સાક્ષાત્કર થાય છે. એટલે આપણા હૃદયપર બીજમપિતાની બીજમપ્રતિજ્ઞા કરતાં પણ બારે અસર થાય છે આ પ્રસંગે શ્રીમતી કેસ્તુરબા ધણાં બિમાર હતાં. ગાંધીજી પંદર દિવસના અપવાસ કરે છે તે હકીકત સાંભળતાંજ તે હૃદયને કેવી અસર થશે, એનો બચ ચારે તરફ પસરી રહ્યો, અને પંદર દિવસના અપવાસની વાતથી બધા ત્રાસી ગયા. કેટલાકને બચ લાગ્યો કે રખેને ગાંધીજીનું પિંજરવત્ અશક્ત શરીર પડી જાય ! વળી તેઓ પોતે અપવાસ કરે તો તેમનાં પત્ની શી રીતે ખાય ! અને તેમનું શું થાય ! આમ શ્રીમતી કેસ્તુરબાના જીવન વિષેને

શક તો ગાંધીજીને પણ આવ્યો, આ દિવસે આખા ફિનીશમાં દીલગીરી પ્રસરી ગઈ. સંજે પ્રાર્થના કરતી વખતે બધા એકત્ર મળીને પોતપોતાનાં હૃદય બોલવા બેઠા. તે પ્રસંગે જે વાનચિત થઈ તે એક તોષમાંથી ઉતરી સડંધું:-

“.....પૂ. આપુજીએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

“ મેં કહ્યું-‘આપુ, પણ હમણાં અપવાસ નહીં કરવા ને થોડા દિવસ પછી કરવા એવી મારી વિનંતિ છે.”

“ તમે કહો છો તે ખરું છે, બાઈ ! આ (તેમનાં પત્ની) હાલમાં સારી સ્થિતિમાં નથી. તે ઘણી લાગણીવાળી છે. મહારા પંદર દિવસના અપવાસથી તેને એટલું બધું દુઃખ થાય કે કદાપિ તેનું મૃત્યુ પણ નીપજે. આ હું જાણું છું. પણ મહારે તેથી શા માટે બંધીવું ? બાના જીવન માટે મહારે શા માટે મોહ દોવો જોઈએ ? પ્રભુષક્ષા એવી હશે તો એમ બસે થાય. બાનું તેમાં કંઈયે છે, અને ખીજી હકીકતો માટે પણ મહારે વિચારવાનું નથી. મહારે તો મોહાસકિત રાખ્યા સિવાય મહારે ધર્મ અભવવાનો છે. વળી આ શરીરનો શો બરોસો છે ? બે દિવસ પછી એ પડે તો મહારી કરેલી પ્રતિજ્ઞા નજ પળાયને ? પ્રતિજ્ઞા પાળતાં મરવું એ ધર્મ છે. કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળ્યા પહેલાં મરાય તો જીવની અવગતિ થાય, માટે કરેલી પ્રતિજ્ઞા આ પળેજ પળાવી જોઈએ. છતાં થોડા દિવસ સુધી અપવાસ કરવાનું મુક્તવી રાખું તો તે તેટલે અંશે મહારી નિર્ભયતા સૂચવે છે, બાને સમજાવાય તો ઠીક.”

ઉપર મુજબ જવાબ મળતાં બધા સ્તબ્ધ થયા. ગાંધીજી આગળ બોલ્યા:- “ હું મારી પ્રતિજ્ઞા પાળું છતાં મારું જોર ટકાવી શકું એવી તમે બધાની હક્કા દોષી જોઈએ, અને તેમ કરવાનો એકજ

માર્ગ છે; તમે મારી પ્રતિજ્ઞા તોડાવવાની હહ લેશો તેથી મારું જોર પડી ભાગવાનું. હું પ્રતિજ્ઞા તો નહીંજ તોડું પણ મને તમારી વર્તણૂકથી અસહ્ય વેદના થશે. મારી પેટે તમે પણ મારી સાથે અપવાસ કરશો તો તમારો અપવાસ નિરર્થક છે. તમારા અપવાસો તમારી હોઈ તેની મારા ઉપર કાંઈ અસર થશે નહીં એટલુંજ નહીં પણ તે તમને પોતાને પણ લાભપ્રદ નથી. વળી તેથી ઉલટું અકલ્યાણ થશે, કારણ કે પ્રેસનું, નિશાળનું અને ખેતીનું જે કામ કરવાનું છે તેમાંથી ચૂકતાં અધર્મ ઉભો થશે, માટે મને નિભાવી રાખવાનો એકજ રસ્તો છે. બહુજ ખુશ્મિજનજમાં રહીને ઉત્સાહથી ચાત્ર કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ કરો તેમાં જરા પણ આંચ આવવી જોઈએ નહીં અને તોજ હું પણ આનંદમાં રહીશ. મારા અપવાસ મને જણાશે નહીં. તમારાં હસમુખાં મ્હેં અને તમારો ઉત્સાહ જોઈ મારા પંદર દિવસો પંદર પગની પેટે ઉતાવળા વહી જશે.”

શાંત ચિત્તે બધાંએ સાંભળ્યું, ત્યાંથી ઉઠ્યાં, પધારીવશ થયાં. બીજે દિવસે સવારથી અપવાસ શરૂ થયા. જાણે કાંઈ બન્યુંજ નથી તેમ સહુ જણ પોતપોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. સ્નેહની સાર્થકતા સોહીની ઇચ્છા મુજબના વર્તનમાં છે. એ આદર્શ આશ્રમવાસીઓના હૃદયમાંજ હતો પૂર્ણ ઉત્સાહથી પંદર દિવસ સંપૂર્ણ થયા. બપોરે અગિયાર વાગે આપુલએ ખોરાક લીધો. એક નારંગીનો રસ, અને પપૈયાના રસમાં લીંબુનો રસ નાંખીને તેના થોડા ચમચા માત્ર લીધા. ખોરાક લીધા પહેલાં એક આશ્રમવાસી પાસે બકતકવિ નરસિંહ મહેતાનું નીચેનું ભજન ગવડાવ્યું:—

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણેરે !

પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોએ મન અભિમાન ન આણેરે—વૈષ્ણવ૦

સઠળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા ન કરે કોની રે;

વાચ્ય કાંઈ મન નિશ્ચળ રાખે તો ધનધન જનની તેની રે—વૈષ્ણવ૦

સમદૃષ્ટિ અને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
 જિજ્ઞા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથરે-વૈષ્ણવ૦
 મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, દઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
 રામનામસ્તુ તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે-વૈષ્ણવ૦
 વણુશોભી ને કપટરહિત છે, કામક્રોધને નિવાર્યા રે;
 બણે નરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં, કુળ એકાતેર તાર્યા રે-વૈષ્ણવ૦

આ પ્રસંગના અંતમાં અપવાસ પદ્ધતીની ગૂંધીજીની સ્થિતિનો ચિતાર નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાશે.

વૈશાખ વદ, ૧૪, શનિવાર સં. ૧૯૭૦

“આજે બાપુએ અપવાસ છોડ્યાં સાત દિવસથયા. તેમને ધણી વેદના થઇ. મરણુતોલ થઇ ગયા. એ અપવાસ દરમિયાન પોતે ઘણું વિચાર્યું. પોતાના રસ્તામાં અને ભોગવાતી જીંદગીમાં ઘણા સખ્ત થયા. હવે તેમને મોજશોખ નરકસમાન લાગે છે. બધા દેખાવો દારસ સમાન જણાય છે. ભોગવિલાસની સામગ્રી જેતાંજ તેમને કંટાળો થઇ આવે છે. આ બધું ગઇ કાલના બનાવ ઉપરથી જોઇ શકાય છે. પરમ દિવસે પૂ. કે.—જોહાન્સબર્ગથી આ.બા. બાપુએ જોયું કે તે ખોરાકમાં પણ પછાત પડ્યા છે એટલે કે રસાદને અધીન થઇને ઘણા ખર્ચાળ ખોરાક લે છે. આ તેમજ બીજી વાત. પણ બાપુએ તેમની સાથે કરી. તેમના ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા. ગઇ કાલે સાંજે પ્રાર્થના વખતે બધાંને તે વિષયમાં બાપુએ કહ્યું—‘આજે મને ઉપરાઉપરી ધા વાગ્યા છે. ગત ૨૪ કલાકમાં કંઈ કંઈ બનાવો બની ગયા છે જેથી મારું હૃદય થાકી ગયું છે—કંટાળી ગયું છે. મારો સ્વભાવ આખો દિવસ ગુસ્સાથી ભરપૂર રહ્યો છે. કોઇની વાત મને ગમતી ન હતી. કાલે રાત્રે કે.—ને મેં ભારે કહ્યું. એવા સખ્ત શબ્દો કહેવા પડ્યા કે તે પોતે ન્હાના બાળક માફક રાયા. મેં તેમને કહ્યું કે તમારે આમજ વર્તવું હોય તો મારાથી છુટા

થાઓ. (મારી સાથેના મિત્રનાનો સંબંધ છોડી દો) તમારી મોજ-મગ્ગ હું નહીં સહન કરી શકું. મારી પાસે તરવારની ધાર ઉપર ચાલવાનું છે. વળી આજે ભાઈ જ—ને પણ મરી પાસે રોવું પડ્યું. આ બધા ઉપરથી જોઈ શકાશે કે હું ઘણો સખત થયો છું. સખત થાઉં છું તે તમારા માટેજ ! ફિનીક્ષની જીંદગી ગુજરવી હવે ઘણી મુશ્કેલ છે. માટે હું બધાં નાનેરાંઓ તેમજ મોટેરાંઓને કહું છું કે તમે અહીં સમજીને રહો. મી. ગોખલે, મી. એન્ડ્રુસ અને મી. પીઅરસન જેવાંઓ અહીંના જીવન માટે ભારે ભારે બાબી ગયા છે, તેનું કારણ પણ અહીંનું શિક્ષણ છે. તમે ગીનાજીના શ્લોક પાઠ કરી જશો તેથી હું રાજ નહીં થાઉં, તમે ઇનિફાલ્સ શીખો કે નહીં, ગણિત ગણો કે નહીં, સંસ્કૃત ભણો કે કે નહીં, તેની મને કાંઈપણ દરકાર નથી; પણ તમે સંયમવૃત્તિ ધારણ કરો એ જરૂરનું છે એ મારે જોઈએ છે. હું માણસનો ગુણામ થવાને ઈચ્છીશ, પણ મહારા મનનો ગુણામ થવા નહીં ઈચ્છું. મનના ગુણામ થવા જેવું અવમ પાપ નથી. માટે તમે સમજીને મનને નિયમમાં રાખતાં શીખો. આવીજ સ્થિતિમાં તમે મારી પાસે રહી શકશો, નહીંતો મારે કોઈની જરૂર નથી. હું તમને કોઈને શીખવવાનું અભિમાન પણ નાખતો નથી. મારી પાસે એક શિષ્ય છે કે જેને શીખવતું એ મારેમાં મારે કામ છે. તેને શિક્ષણ આપવાથીજ હું તમારું, હિંદનું, કે માનવજાતનું બહું કરી શકીશ. તે શિષ્ય હું પોતેજ છું, જેને હું મારું મન કહું છું. આમ બધા પોતાને પોતાનાજ શિષ્યો બનાવશે, અમર બનાવવા ખા જીવરથી પ્રયત્ન કરશે તેઓજ અહીં રહેવાને લાયક છે. આવી જીંદગી જોનાથી ના જીરવાય તે અહીં ન રહે એ બહેતર છે. તે અહીંથી છુટા થાય તો તેણે ઠીક કર્યું કહેવાય. તેમાંજ તેનું હિત સુપાપેકું છે. પણ સમજ્યા સિવાય, હેતુપૂર્વક જીવન નહીં ગુજારતાં

યંત્ર માફક જીવવું એ પાપ છે. એવું પાપ તમે કરો એવું હું નથી ઇચ્છતો."

પ્રસંગ ૧૬ એ—

સોજતીની સંખ્યાની એપરવા.

૬. આફ્રિકાના હિંદીઓ ઉપર જે જુલમ થતો હતો તે અસહ્ય થઈ પડ્યો. તેઓના ઉપર વૃણી બદનામી મુકાવા માંડી, અને આમ તેમની પ્રતિને હેઠે પાડી, પજવણી કરી, અવનવા કાયદા લઈ હિંદીઓને ૬. આફ્રિકામાંથી નાબુદ કરવાના અનેક ઇજાપ્રપંચ થવા માંડ્યા. હિંદીઓને ફક્ત એકજ આંખ હતી અને તે ગાંધીજી. આ મૂંગા દુઃખોના ઉપાય તરીકે ગાંધીજીને સત્યાગ્રહ એ એકજ સાચો ઉપાય હાથ લાગ્યો. સત્યાગ્રહની શરૂઆત ૧૯૦૬ની સાલમાં થઈ. ત્રણ વખત સુલેહ થઈ અને ત્રણ વખત શરૂઆત થઈ. છેલ્લી અને સરખી વધારે પ્રખ્યાત જગન્નહેર લડત ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બર માસમાં આરંભાઈ. ગત સાત વર્ષમાં હજારો સત્યાગ્રહીઓએ જેલ ભોગવેલી, મજૂરા વેપારીઓએ પોતાનો વેપાર ખોળેલો, આમ લડત લંબાયાથી કેટલાક સત્યાગ્રહમાંની પોતાની શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠા. જ્યારે ગાંધીજીને જણાયું કે યુનીયન સરકાર (હક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર) કાંઈ કરી શકે તેમ નથી અને હવે તો લડતની શરૂઆત કરવીજ પડશે, ત્યારે પોતે જોહાન્સબર્ગ ગયા તે ત્યાં સત્યાગ્રહી મિત્રોને ભેગા કર્યા તે બધી હકીકત જણાવી. બધું સાંભળીને કેટલાક બચબીત થયા, કેટલાક ઉત્તેજિત થયા. જે લડતમાં આજદિન સુધી હજારો સામેલ થયેલા તેમાંના આ વખતે હવે ગણ્યા ગાઠ્યાંજ તૈયાર છે, એવું તેમણે જ્યું. એકંદરે આંગળીના વેદા ઉપર ગણનાં ફક્ત ત્રીસ સત્યાગ્રહી વીરો તૈયાર હતા, પણ તે લેભાયુ નહોતા. ગાંધીજીને તે ત્રીસમાં એટલી શ્રદ્ધા હતી કે લડતમાં તેઓનું મરણ થશે તોપણ પાછા હટવાના નથી.

સત્ય ગ્રંથીઓની ખાનગી સભામાં જે હુદ્દગાર તેમણે કહાડ્યા હતા તે આપણે હૃદયપટ ઉપર લખી રાખ્યા જેવા છે.

‘હું નહોતો જાણતો કે સરકાર આમ દગો ફેરો, અને ગોખલે સાહેબને બૂઠા પાડશે. આપણને દગો દીધો તેનું મને નથી લાગતું, પણ ગોખલે સાહેબનું અપમાન મારાથી સહ્યું જતું નથી. સરકારના પ્રધાનમંડળે હિંદીઓ ઉપરનો ત્રણ પાઉંડનો કર નાણુદ કરવાનું ગોખલે સાહેબને વચન આપ્યું છતાં છગપ્રપચ રમી કર નાણુદ ન કર્યો એમાં પ્રધાનમંડળે ગોખલે સાહેબનું અપમાન કર્યું છે. ગોખલે સાહેબનું અપમાન તે હિંદુનું અપમાન સમજ્યું છું. વળી વધુમાં હિંદી ધર્મો પ્રમાણે થયેલાં લગ્નો ગેરકાયદેસર ઠરાવી સરકારે આપણી સ્ત્રીઓના વર્તન ઉપર આક્ષેપ મૂક્યો છે. આપણા ધર્મોનો ઇન્કાર કર્યો છે. આપણે સરકારનું આ વલણ કયુલ રાખવું છે ? આપણી સ્ત્રીઓને આપણી પત્નીઓ નહીં પણ રાખ ઠેરવવી છે ? આપણાં છોકરાંને આપણાં વારસ નહીં ઠેરવતાં મીઝકતના માલીક સરકારને કરીશું ? દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી આપણો સદ્નતર નાશ થવા દેવો છે ? આ બધું સરકારે ઇચ્છ્યું છે. આપણે નમાલા થઈ તેમ થવા ઇચ્છું ? મારી સોખતે કેટલી સંખ્યા છે તેની મને પરવા નથી. મારી લડન સત્યની છે એટલુંજ કારણ મારે માટે બસ છે. ગોખલે સાહેબનું અપમાન મને અત્યંત યદ્યપડ્યું છે. એમના માનની ખાતર પણ જીવનનો ભોગ આપવો એ મારી ફરજ સમજ્યું છું. મારી સાથે કાંઈ નહીં રહે તેથી હું પાછો હઠનાર નથી. હું એકલો જંપલાવીશ. માફ માગવું જ્યાં સુધી સરકાર નહીં આપે ત્યાં સુધી થેસો થઈ ઘેર ઘેર અને બારણે બારણે બટકીશ, અને તેમાં અંતે મૃત્યુ આવશે તો આનંદથી ભેટીશ; પણ હિંદુ આ અપમાન હું સહન નહીં કરું. આપ બધાને રૂએ તો તમે પણ સામેલ થશો.”

સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવાનો નિશ્ચય તેઓ કરી જોહાન્સબર્ગથી ફિનીશ ગયા. ત્યાંથી એક સત્યાગ્રહીને કાગળ લખતાં પોતે લખ્યું હતું કે “સત્ય ઉપર મને દૃઢ શ્રદ્ધા છે. અને આ સત્યની લડતમાં તમે જોઇ શકશો કે સ્વર્ગમાંથી દેવાને પણ આપણે પૃથ્વી ઉપર ઉતારશું.”

પ્રસંગ ૧૭ માં:—

કસ્તુરબા જોલજાવાએ

ઉપર જણાવેલ સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ગાંધીજી ફિનીશથી નાટાલમાં પાછા ફર્યા. આખા દિવસનો કાર્યક્રમ પૂર્ણ થયા બાદ દરરોજ સાંજે પ્રાર્થના કર્યા પછી રાજકીય ચર્ચા થતી. તેમાં ગાંધીજી આશ્રમમાં રહેતા બધાઓને પુરેપુરી હકીકત સમજાવતા. સરકારની આપણા તરફની વર્તણૂક, તેમાં ઉભી થયેલી મુશ્કેલીઓ, કાયદેસર શું હોવું જોઇએ તેની બાતમી, સરકારપક્ષી તથા પ્રજાપક્ષી ગૃહસ્થોની હીલચાલ, સરકાર સાથે ચાલેલો ખતબ્યવહાર, સરકાર કેવી બાજુ રમે છે તેનું જ્ઞાન, સત્યાગ્રહની લડત કયારે શરૂ કરવી? કેવી રીતે કરવી? જોલમાં કેવી વર્તણૂક ચાલે છે? અન્યાયી વર્તણૂક સામે શું કરવું? જોલમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ શું કરવું? પાછા જોલમાં કયારે જવું? વગેરે અનેક હકીકતોના ખુલાસા ગાંધીજી આશ્રમવાસીઓને કરતા. અને જરૂરની સૂચનાઓ આપતા. આમ ધણા માસ સુધીના અભ્યાસથી જે ન થઇ શકે તે દરરોજની પ્રાર્થના પછીની એકાદ કલાકની વાતોથી બની શકતું. સર્વે આશ્રમવાસીઓએ આવી વાતોથી પોતાની જોલની બધી સામગ્રી બાંધી લીધી અને તૈયાર થયા. આમાં કસ્તુરબા માટે ગાંધીજીએ ખાસ પ્રયત્ન કર્યો. તેની જરૂર પણ હતી. શરૂઆતમાં સને ૧૯૧૩ માં કેપટાઉનની હાઇકોર્ટના એક જડજ સાહેબે સરકારની પ્રેરણાથી હિંદી કામનું ઉંધું મારવાનું કામ હાથમાં લીધું. એક

મુસલમાન સ્ત્રી હિંદુસ્તાનથી ત્યાં ગઇ. તેનો પતિ કેપટાઉનમાં રહેતો હતો. સરકારે તેને અંદર દાખલ થવા દીધી નહીં. અપીલમાં તેનો કેસ કોર્ટમાં ચાલ્યો, ત્યાં ન્યાયનું તાજતું લખનં બ્રિટીશ ન્યાયાસન ઉપર ખેસનાર ન્યાયમૂર્તિએ એવો ચુકાદો આપ્યો કે “આ મુસલમાન સ્ત્રીનું લગ્ન હિંદીધર્મની ક્રિયા મુજબ કરવામાં આવ્યું છે. પણ જે લગ્ન ખ્રિસ્તીધર્મની ક્રિયાનુસાર થયાં ન હોય તે આ યુનીયન સરકારને મંજૂર નથી. તેથી આવાં લગ્નો આ કોર્ટ ગેરકાયદેસર ગણે છે. હિંદી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની કાયદેસર પત્નીઓ કહી શકાય નહીં. આવા કારણ પરત્વે આ આદ્ય કેપટાઉનનીમાં દાખલ થઈ શકે નહીં.” આ ચુકાદાથી તો હિંદી કોમનો સદનંતર નાશ હતો. એટલુંજ નહિ પણ કાયદેસર વારસ નહીં કરવાથી હિંદી મીલકતનો વારસ સરકારજ થઈ શકે. વળી હિંદી ધર્મોનું અને હિંદી સ્ત્રીઓનું પણ આમાં હડહડતું અપમાન હતું. વધુમાં આ ચુકાદા પછી ‘યુનીયન પાર્લામેન્ટ’ બરાબ તેમાં પણ આવેળ કાયદો સરકારે પસાર કર્યો. ગાંધીજી સરકારની આ બૂરી ઇચ્છા સમજી ગયા અને આમ નજ થવું જોઈએ એવી સરકાર પાસે માગણી કરવા છતાં કાંઈ બની શક્યું નહીં. આ પ્રશ્ન એવો બારી હતો કે તે એકલાની ખાતર પણ સત્યાગ્રહની લડત ચલાવવી જોઈએ. આમાં સ્ત્રીઓએ પણ ભાગ લેવો જોઈએ. પ્રથમ કસ્તુરબા તૈયાર થાય એવી તેમની પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી. તે ઇચ્છાના પ્રથમ પ્રયત્નમાં જે વાતો માતૃશ્રી કસ્તુરબા સાથે થઈ તેજ આ પ્રસંગમાં મુખ્યત્વે જણાવવાની છે. છતાં તે આખા પહેલાં ઉપરની હકીકત જરૂરની ધારી પ્રસ્તાવરૂપે આપી તે માટે વાચકોની ક્ષમા ચાચીશ.

એક દિવસે-આસરે સને ૧૯૧૩ ના ઑગસ્ટ માસના દિવસોમાં-સવારે ધાપુજી અને કસ્તુરબા બન્ને જણ રસોડામાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ તેમજ અન્ય મળીને ત્રીસથી પાંચીસ જણની રસોઇ થતી, તે રસોઈ કરવામાં ગાંધીજી અને કસ્તુરબા પણ સામેલ થતાં,

મને જોમ યાદ છે કે કર્નુરખા રોટલી વણતાં હતાં, અને ગાંધીજી રસોડામાં છટક કામ કરતા. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“તને એક હકીકત કહું ? તું ગુસ્સે તો નહીંજ યાય ને?”

“તમારા ઉપર ગુસ્સો ? શા કારણે ? હું ક્યારે તમારા ઉપર ગુસ્સો કરું છું ?”

“ના, મારા ઉપર નહીં, સરકાર ઉપર”

“સરકાર ઉપર ? મને સમજણ પડતી નથી કે હું શા માટે સરકાર ઉપર ગુસ્સો કરું.”

“કારણ કે સરકાર એવું કહે છે કે તું મારી ઓરત નહીં પણ રાખ (રાખેલી સ્ત્રી) છે.”

“કહ્યું સરકારે ! તેનું કપાળ ! સરકારને તેવું ક્યાંથી સૂઝે છે ! સ્વમંદિર નિર્લજ્જ જણાય છે તેનું તો માથું ફાડે તેજ દાવનો છે.”

“શું કરવું તે તમે સ્ત્રીઓએ જાણવું છે. અમે અમારું ફાડી બધાંને છીએ. હવે તમારા ઉપર ધાડ આવી છે તેનો ઉપાય તમે સ્ત્રીઓ કરો.”

“અમે શું કરીએ ! અમારાથી શું યાય ?”

“ઓહો ! તમારાથી બધું યાય. અમે જે ન કરી શકીએ તે બધું તમારાથી યાય.”

“કહો ત્યારે શું યાય ?”

“હું કહું તો તું માનીશ, મહારાજતાએ રસ્તે તું જઇશ ?”

“યાય તેવું હશે તો જરૂર માનીશ, કહો તો ખરા ?”

“અમે જેમ સરકાર સાથે લડીએ છીએ તેમ તમે પણ લડો.”

“તમે શું લડો છો ? તમે જેલમાં જઇને બેસો છો.”

“તમે પણ જેલમાં જાવ અને સફ્ટથી પ્રથમ તું જા.”

“જેલમાં જવાય ? સ્ત્રીઓ જેલમાં જઇ શકે ?”

“હા, સ્ત્રીઓ તેથી પણ વધારે દુઃખ વેઠી શકે છે, તું એમ તો માને છે ને કે આપણી હડત સત્ય છે?”

“હા, હું એમ માનું છું. જનરલ રમટસ આપણને નાહક સતાવે છે.”

“તો સત્યને ખાતર આપણે શું દુઃખ ન ઉઠાવી શકીએ? સત્યવાદી હરિશ્ચન્દ્ર રામને સત્યની ખાતર રાજપાટ તજ્યું, બૂખમ-રાથી ટળવળ્યા, અંતે તેજ સત્યને ખાતર પોતાના રોહીદાસ દીકરાને વેચ્યો, પોતાની તારામતી સ્ત્રીને વેચી, છોકરો તથા તારામતી બંને સ્વછ ખુશીથી વેચાયાં, અસહ્ય દુઃખ વેઠવું પડ્યું. આવું દુઃખ આપણે નથીજ સહન કરી શકતાનાં. છતાં એવા મહાપુરુષોને એવાં દુઃખ પડ્યાં તો આપણે શી વિસાતમાં?”

“પણ એ ક્યાં અને આપણે ક્યાં? તે તો દેવ પુરુષ જેવાં.”

“અને આપણે તેમનાં છોકરાં પણ દેવ પુરુષ જેવાં ધૃત્વીએ તો થઈએ. તેમણે તેવું જોર ન ખતાવ્યું હત, તો દેવ પુરુષ જેવાં ન મનાત. તારામતીના કુળની તું અને હરિશ્ચન્દ્રના કુળનો હું આપણે પણ તેજ રસ્તે જઈ શકીએ. વળી જો આપણા ધર્મ મુજબ તો જ્યાં હું ત્યાં તું, અને જ્યાં તું ત્યાં હું હોવાં જોઈએ. નળ પાછળ દમયંતી ગઈ, સાત દિવસોના અપવાસ સહ્યા, જંગલમાં ભગી. પારધિનો ત્રાસ સહ્યો, ખાસીને ત્યાં છુપી રહીને ગુલામી કરી. આ બધું આપણે કેમ ન કરી શકીએ? દમયંતીએ જે કંઈ તેવોજ તારો ધર્મ નથી? અને પછી મ્હારી સ્ત્રી નહીં પણ સરકાર કહે છે તેમ મ્હારી રાખ થવું હોય તો તારે કાંઈ સહન કરવાનું રહેવું નથી. બોલ ત્યારે તારે મ્હારી રાખ થવું છે કે પત્ની થવું છે? રાખ થવું હોય તો કાંઈપણ કહેવાનું નથી, પત્ની થવું હોય તો મરવું પડશે. શું પસંદ છે?”

“રાખ તો નહીંજ.” કસ્તુરબાએ દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

“તો અમારી સાથે જેલમાં જવા તૈયાર થા.”

“તમે જશો અને કહેશો તો અમારો છુટકો છે?”

“કેમ હા છે ને ? જેલમાં જવાની હિંમત છે ને ?”

“હા તૈયાર છું, જેલમાં જઈશ.”

“પણ એક સરત. જ્યાં સુધી સમાધાન થાય નહીં ત્યાં સુધી બહાર રહેવાનું નહીં. જેલમાંથી નીકળે કે તુરત પાછું જવાનું. જઈને પાછી પડે તે કરતાં બીલકુલ ન જાય તે સારું.”

“પણ જેલનો ખોરાક મહત્તે સહી શકશે ?”

“તું ફળાહાર કરજે. ફળ સિવાય બીજું કંઈ પણ ખાઈશ નહીં.”

“જેલમાં સરકાર ફળ આપશે ?”

“સલામતથી ફળ પણ લેવાશે. જ્યાં સુધી ફળ આપે નહીં ત્યાં સુધી અપવાસ કરવા.”

‘તમે તો મરણનો રસ્તો બતાવ્યો. અને તો લાગે છે કે હું પાછી આવનારી નથી. જેલમાંજ મરી જઈશ. મારું શરીર સાવ બિમાર છે.’

“ઝોહો, તેથી બીજું રડું શું ? તારો અને મારો ભોગ આ સેક્સની ખાતર જેલમાં અપાય તેજ મારે જોઈએ છે. તું જો જેલમાંજ મરીશ તો તેના જેવો આનંદ મોક્ષ મેળવવામાં પણ મને નથી મળવાનો અને ખરેખર હું તને જગદંબા તરીકે પૂજીશ.”

પૂજ્ય કસ્તુરબા તૈયાર થયાં, જેલમાં ત્રણ માસ રહ્યાં. ફળાહારનો ખોરાક મેળવવાને ત્રણ દિવસ સુધી મેડીટસબર્ગની જેલમાં અપવાસ કરવો પડ્યો. ત્રણ માસ પૂરા થતાં હાડ, ચામ અને તેમાં રહેતો પ્રમળ થયેલો આત્મા લઈને બહાર નીકળ્યાં.

આ કમર્સિન્યાસ વિના હિંદનો અને માનવજાતિનો ઉદ્ધાર કંઈક છે ખરો !

પ્રશ્ન ૧૮ માં—

મુઠીબર સત્યાગ્રહીઓનું આત્મસમર્પણ

દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની હડત વણ વિભાગે લગાડ હતી, પ્રથમ શરૂઆત માત્ર ટ્રાન્સવાલના સને ૧૯૦૭ ના યુની કાયદાને રદ કરવા માટે થઈ હતી, પણ ત્યાંની સરકારની હિંદી કોમ પ્રત્યેની પ્રપંચી વર્તણૂકનું પરિણામ એવું આવ્યું, કે હિંદી કોમની જે માગણીઓ સ્વીકારવાનું સરકારે સ્વપ્ને પણ નહીં ધારણું તે બધી માગણીઓ સ્વીકારવી પડી. સત્યાગ્રહની છેલ્લી હડત સને ૧૯૧૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે શરૂ થઈ હતી. સાંના હિંદીઓનાં દુઃખો નજરે જેવાને આપણા સ્વર્ગસ્થ ગોખલે દક્ષિણ સાહેબ આફ્રિકા આવ્યા તે વખતે યુનીયન સરકારના પ્રધાનોએ તેમને વચન આપેલું, કે જે હિંદીઓને ૩ પૈાં. નો કર ભરવો પડે છે તેમાંથી તેઓને મુક્ત કરવામાં આવશે. હિંદુ માતાના એક મહાન પુત્રરતને આપેલું વચન યુનીયન સરકારે પાળવું જ નોંધ્યું એવી હિંદી પ્રજાની માગણી હતી. પણ ત્યાંના મુલકી ખાતાના પ્રધાન મી. ફીશરે એવી હકાકત જાહેર કરી કે યુનીયન સરકારે મી. ગોખલેને તે કર નાબૂદ કરવાનું વચન આપેલું નહીં. ગાંધીજીએ તાર મારફતે ગોખલે સાહેબને પૂછીને ચોક્કસ કહ્યું, કે પ્રધાનો સાથે થયેલી મુલાકાત દરમિયાન થયેલી વાતચીતમાં સરકાર પૈાં. ૩ નો કર તદ્દન નાબૂદ કરશે એવી તેમને ખાત્રી બળી હતી. સરકારની આ વર્તણૂક તો અસહ્ય થઈ પડી. હિંદુના એક મહાન નરને આપેલું વચન સરકાર ન પાળે તો તે આપણે હડતને પણ પળાવવું, એ હિંદી તરીકેની આપણી પવિત્ર દરજ છે એમ મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના સાથીઓને કહ્યું. વળી આ કરની કથા પણ હૃદયપ્રાવક છે. ગીરમીટમાંથી છુટું થયેલું ચાર માણસનું એક કુટુંબ ત્યાં રહે, જેમાં સાધારણ રીતે એક પુરુષ, તેની સ્ત્રી, તેના બે

વરસની હંમરનો છોકરો અને તેર વરસની છોડી એમ ચાર માણસો હોય. તેમને દર માથા દીઠ પૌં. ૩ લેખે દર વર્ષે ૧૮૦ રૂપીઆ કર તરીકે આપવા જોઈએ. કમાણી કરતાં કર વધારે હતો, તેથી તે દુઃખી લોકોને કર આપવાના પૈસા મેળવવાને કેવા રસ્તા લેવા પડતા તેનો ચિંતાર આપતાં હૃદય અને હાથ કમ્પે છે. આવો નિર્દય અને અનાચારના મૂળરૂપ રાક્ષસી કર ધિરીશ સસ્તનતમાં હિંદી પ્રજા સિવાય કોઈ પણ પ્રજાને આપવો પડતો હોય એવું જાણીતાં નથી; એટલું જ નહીં પણ સુધરેલી તેમજ અણસુધરેલી કહેવાતી પ્રજાઓમાં આવો રાક્ષસી કર હયાત હોય અને તેનો નિભાવ થઈ શકે હોય તેવો દાખલો ઇતિહાસમાં પણ કદાપિ નહીં જડે.

આ કર નાબૂદ કરે તેવું વલણ સરકારનું નહોતું, તેમજ ખીજ મામણીઓ પણ સરકાર કેષપણ કાળે સ્વીકારનાર નથી એવા પત્રો મુઢકી પ્રધાન તરફથી ગાંધીજીની મારફતે હિંદી કોમને મળી ચુક્યા હતા. સરકારનું આવું મક્કમ વલણ એ ભારે મુશ્કેલી હતી. વળી સાત વરસ સુધી લંબાયેલી લડતને કારણે ધણા લોકો લડતથી કંટાળી ગયા હતા. સેંકડોનાં યુવરાજનાં સાધનો ચલ્યાં ગયાં હતાં, લોકોનો ઉત્સાહ મંદ પડ્યો હતો, તે ઉપરાંત લોકોને પણ લાગ્યું કે સરકાર નમ્મું આપે તેમ નથી. આવી અશ્રદ્ધાથી જીતસો દબાઈ ગયો હતો. ગાંધીજીની પાસે રહેનારા સત્યાગ્રહીઓના મનમાં પણ સંકોચ રહ્યો હતો. વળી વધુ મુશ્કેલી તો એ હતી કે આપણા જ કેટલાક ભોષ્ટો કોમના લાભની વિરૂદ્ધમાં વર્તન ચલાવી હિંદીકોમનો નાશ કરવામાં યુનીઅન સરકારના હાથમાં કુદાગારપે થઈ રહ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં સરકારની સ.યે સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે ચલાવવી તેનો વિચાર કરવાને ગાંધીજી કેટલાક સત્યાગ્રહીઓ સાથે પોતાની જોહાન્સબર્ગની આદિસમાં બેઠા. ખરી રીતે તો એવા આઠવા સત્યાગ્રહીઓથી જ લડત જીતવાની હતી. ગાંધીજીએ પણ સમુચ્ચ વર્તી લીધો. તેમણે જાણ્યું કે કામ કરનારાઓમાં નવું

જીવન ફેડવું પડશે. તે રાત્રે પોતાની ઑફિસમાં પેલા જુજ સત્યા-
 ગ્રહીઓને પેતે જે અપ્રતિમ શૈર્ય અને દૃઢતાનો પરિચય આપ્યો
 છે તે નોંધવા જેવો છે. ખૂબ વિચાર કરી ગંભીર ભાવે બોલાયલા
 દરેક શબ્દે સાંભળનારાઓનાં હૃદયને ઉશ્કેરી દીધાં.—“આ સમયે
 આપણને માલૂમ થાય છે, કે લડનારા આપણે મુઠ્ઠી બરબ છીએ.
 થોડા લડનારા હોય તેથી હું લેશમાત્ર પણ નિરાશ થતો નથી. જો
 એકજ સત્યાગ્રહી સત્યને વળગી રહી, જુઝયા કરી પોતાનો
 જાણુ અર્પવા તૈયાર થશે તો યુનીયન સરકાર હારી બેસ-
 વાની એ મારા ખાત્રી છે. પૈં. ડો. કર રદ કરાવવા માસમાં
 જેટલી શક્તિ હશે તે બધી હું ખરચી નાખીશ. તમે જે આટલા
 પણ મારી સાથે રહ્યા છો તે પણ પાછા હટો અને પડી જાઓ તો
 તેની પણ હું દરકાર રાખતો નથી. પૈં. ડો. કર રદ કરાવવા માટે
 હું એકલો જીવનપર્યંત જુઝીશ, હું યુનીયન સરકાર સામે બળવા-
 ખોર થઈશ (I shall be a rebel against the Union
 Government) અને ગાંડા માણસની પેઠે દક્ષિણ આફ્રિકાના
 એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે બટપીશ. આ દેહમાં જ્યાં સુધી
 આત્મા રહેશે ત્યાં સુધી હું એકલો લડીશ. તમારામાંથી જેને
 આવડું હોય તે આવજો.” ઉપરનાં વચન સાંભળી, ત્યાં બેઠેલા
 સત્યાગ્રહીઓનાં હૃદય ઉદ્ગમ્યાં. તેઓએ એકે અન્યને કહ્યું, “અમે
 પણ આપની સાથે અત સુધી રહીશું, અમે જીતીશું અગર મરીશું
 અન્ય ઇચ્છા નહીં કરીએ.” ગાંધીજીએ આનંદસહ સાંભળ્યું અને વળી
 બોલ્યા:—તમે પણ નિશ્ચય કર્યો હોય તો હવે આટલી વાત ધ્યાનમાં
 લેજો. જ્યાં સુધી આ રાક્ષસી કર રદ ન કરાવીએ ત્યાં
 સુધી હિંદ તરફ નજર ન કરશો, ત્યાં સુધી હિંદ તમારી
 માતૃભૂમિ છે એ સ્મરણમાં પણ ન લાવશો, ત્યાં સુધી
 હિંદના કિનારે પગ મૂકવાનું પણ ન ઇચ્છશો, ત્યાં સુધી
 તમારાં માખાપ, તમારી બહાલી સ્ત્રી, તમારાં એકસં કે
 બાઇલાંડને પણ યાદ ન લાવશો. આપણે થોડા છીએ તેથી

કદાપિ લડત વરસોનાં વરસ પણ લંબાય. ખીજી દરેક જાતની ઉપા-
ધિમાંથી મુક્ત થઇ આપણે લડતનેજ સમસ્ત જીવન અર્પી દેવાનું
છે. તમે તેમ કરવાને તૈયાર છો ? જવાબ મળ્યો કે “અમે હિંદને
બૂલીશું, સમાં સ્નેહીઓને બૂલીશું”, ખીજી કોઇપણ જાતની ઉપાધિ
નહીં બહારતાં અમારું સર્વસ્વ આ લડતમાંજ હોમીશું.” આ વચન
સાંભળતાં મહાત્માશ્રી સંતુષ્ટ થયા. આ મહાવચન ઉપર થયેલી પ્રતિજ્ઞાથી
દક્ષિણ આફ્રિકા ખજાનખુરું પરિણામ દુનિયા જાણે છે. દેવો પણ
જાણે છે.

હિંદીઓએ તો બાળપણથી આવા પ્રસંગો સાંભળ્યા છે. શીખ
રાજ્યના સ્થાપનાર ગુરૂ ગોવિંદસિંહનું સ્વાર્પણ આપણે નથી વિસરી
ગયા. લાખો નિરાશાઓ વચ્ચે તૈયાર થયેલા ફકત પાંચ યુવાનોની
મદદથી ધર્મરાજ્ય સ્થપાયું. આપણે તે વાત બૂલી ગયા નથીજ કે
ગુરૂજીએ આત્માર્પણ કરે એવો એક જુવાન માઓ, હજારોમાંથી
એક ઉભો થયો. તેને સંતાડ્યો, છતાં હજારો બેઠેલા લોકોને દેખાડ્યું
કે આતાજીને તે યુવાનનો ભોગ આપ્યો ! લોકોએ તે દેવસ્થાનમાંથી
લોહીનો પ્રવાહ વહેલો પણ દીડો, છતાં પણ એક પછી એક એમ
ખીજા ચાર યુવાનો ગુરૂજીને જીવન આપવાને તૈયાર થયા ! ત્યારે ગુરૂ
ગોવિંદસિંહે જયનાદ કર્યો. જે કાર્યમાં સર્વસ્વ અર્પણ થાય
ત્યાં વિજય વિના અત્યંત કાંઇ હોઇજ ન શકે. આ મટનાનું
દક્ષિણ આફ્રિકાની જેઠ બૂમિમાં પણ પરિવર્તન થયું. હિંદી લોહી
આનું તત્તર સમજી શકશે, અને સંપૂર્ણપણે સમજાય તો હિંદસ્વ-
રાજ્ય હાથકંઠાની જેમ નબરે જણાય.

પ્રશ્ન ૭. ૧૬ એ—

સત્યાગ્રહની છેલ્લી લડત-ધરતી શરૂઆત

૬. આફ્રિકાની સલામતની લડત ચાર તબક્કે પુરી થઇ.
જોથી લડતથી લેના અંત આવ્યો. મહાત્માજીએ યુનીયન સરકાર સાથે

સમાધાનીથી ચાલવાને બધા પ્રયત્નો કર્યા. બધી આજીજી કરી, બધી મુલાકાતો લીધી પણ યુનીઅન સરકારે કાંઈ દાદ આપી નહિ. ફુનીઆના લોકોને તેમજ સત્તાધારીઓને ચમત્કાર જોઈએ છે. તે ચમત્કાર બતાવવાનો મહાત્માજીએ નિશ્ચય કર્યો. સત્યાગ્રહની લડત ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યા બાદ શરૂઆત કંપાથી કરવી તેનો નિર્ણય થયો. પુરુષાર્થીને બીજું શું સૂઝે ? ધેરથીજ શરૂઆત કરવાનું ઠરાવ્યું. ફિનીક્ષમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરનારાઓ, લાયક ઉમરના ચારેક વિદ્યાર્થીઓ, ‘ઇન્ડિઅન ઓપિનિયન’ માં કામ કરનાર બે ગૃહસ્થો, તથા તે વખતે ત્યાં થોડા વખત માટે રહેવા આવેલા શેઠ રૂસ્તમજી-“કાકા” તેમજ ચાર સ્ત્રીઓ મળી કુલ ૧૬ જણને તૈયાર કર્યા. તા. ૧૫ સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૧૩ નો દિવસ નક્કી થયો. તે દિવસ આવ્યો, તે દિવસની તેજસ્વી સવાર બહુ રમણીય લાગી, કાંઈ જોર આનંદ ફિનીક્ષમાં છવાઈ રહ્યો હતો. તે આનંદ સાથે ગંભીરતાનાં પણ ચિહ્ન હતાં. સત્યાગ્રહીઓ સરકાર સાથે લડે, જેલમાં જાય, બહાર નીકળે, પાછા જેલમાં જાય, એમ જ્યાંસુધી સરકાર હિંદી કામની બંધી માગણીઓ કબુલ ન કરે, ત્યાંસુધી લડયાજ કરવું આ નિશ્ચય બધાને હતો. કાંઈ પુછતું કે સરકાર સાથે સુલેહ ક્યારે થશે ? મહાત્માજી કહેતા, કે “આપણા મરણ પછી પણ થાય” કાંઈ પુછે કે “આપણે ફરીથી મળશું ક્યારે ?” મહાત્માજી ગંભીરભાવે કહેતા-કે “ન પણ મળાય, લાંબા સમય સુધી સરકાર સુલેહ ન કરે અને આપણે જેલમાંજ મરી જઈએ, અગર દેશપાર થઈએ.” આ જવાબ આપવા છતાં તેમના હૃદયમાં એવો નિશ્ચય હતો કે આપણી લડત તદ્દન શુદ્ધ હશે તો સરકારની મગદૂર નથી કે લાંબો વખત જીરવી શકે. આપણે શુદ્ધ દાનતથી, ખરા જીગરથી, કોઈપણ જાતનો બાહ્ય ડોળ રાખ્યા સિવાય, સત્યની ખાતર, ધર્મની ખાતર, સ્વદેશની ખાતર-શરતજનનનીની ખાતર મરવાને તૈયાર હોઈશું, જેલમાંજ મરવા તૈયાર હોઈશું તો પછી આ

સંસારની ચાલકશક્તિ આપણામાં એવું દેવીજન મૂકશે કે આપણી સામે આપણો હરીફ ઉભો નહિ રહી શકે. મહાત્માજીનાં આ વચનો મનમાં રાખી સર્વે પેતપોતાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. લશ્કરમાં જતાં સિપાઇને જેટલો સામાન જોઇએ તેટલો સામાન બધાએ લીધો. બધો સામાન ભેગો કરી તેમાંથી જ્યારે પોતાની શક્તિ મુજબ સર્વેએ ઉપાડી લીધો ત્યારે કશુંજ વધ્યું નહિ. આ બધી તૈયારી કરી બપોરના સાડાઅગિઆર વાગે બધા એકઠા થયા. દરેકજન જ્યાં પ્રાર્થના થતી હતી ત્યાં ગાંધીજીના ચહેરાની મંભીરતા કંઈ ઓરજ હતી. બધા-ઓને તૈયાર કરી વિદાય કરતાં તેમને કાંઈ દુઃખ તો થતું હશે. સ્વાભાવિક રીતેજ તેમને એવા વિચાર આવતા કે—“આ બધાઓ મારી સલાહથી તૈયાર થયા છે, તેમનો પુરેપુરો જોખમદાર હું છું. તેમને દુઃખમાં નાંખવા, જીવના જોખમમાં ઉતારવા અને જેલમાં સડવા દેવાની સલાહ આપવા મને શો અધિકાર છે? મારાથી બૂલ તો નથી થતી? હું મારી પ્રકૃતિને વશ થઈ, મોહાધીન થઈ આપણી હિંદી કામને જોખમમાં નાંખતો હોઈશ તો હું પ્રભુ પાસે શો જવાબ આપીશ?—પણ હરકત નહિ, હિંદની ખાતર હું તે જોખમ-દારી ઉઠાવી બધથ. પ્રભુ જાણે છે, કે હું નિષ્પાપ છું!” આવા વિચાર ગાંધીજી ધણી વખત કરતા. આ વિચારમાં તે વિચારમાં છૂટા થતી વખતે પ્રાર્થના કરવા બેઠા. તે પ્રસંગને યોગ્ય બે ભજન ગાવા સૂચન્યું—

પ્રથમ ‘વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઇ જાણે’ અને પછી “દુઃખીઆનો વિભાગેર માડી તારી કુંપડી.”

સ્વ. જીવાભાઈ અમીચંદ કૃત હેલ્થ ગીત ગાનાં સર્વેનાં હૃદય દ્રવિત થયાં, પ્રેમથી ભિન્નઈ ગયાં, શેર્યથી અગ્નિ થયાં. આ માતાની સેવામાં આપણે પ્રાણ સમર્પણ કરશું, એવી ભાવના સહુના હૃદયમાં પેદા થઈ. પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી

શાંતતા પ્રસરી. ગમગીનીમાં ગાંધીજીની આગ્રા થઇ. બધાએ હઠી વાગાદરતી તેમને ચરણે પડી આશીર્વાદ મેળવ્યા, કે “વિજય મેળવો ન મેળવો. પણ પ્રજાની ખાતર, સલની ખાતર, ભારતભૂમિની ખાતર જીવો અને મરો એવી શક્તિ તમે મેળવો.” વખત ચતાં સર્વે સ્ટેશન તરફ વળવા માંડ્યા. બે અઢી માર્ગજનો સ્ટેશન સુધીનો પંથ વાતોમાં અને આનંદમાં કપાયો. ગાંધીજી પગમાં જુતાં નહિ, માથે ટોપી નહિ, હાથમાં એક સંસ્થાનવાસીનું બાળક લઇને સ્ટેશન સુધી અમે બધાએને વળાવવા આવ્યા. તે વખતનો આનંદ, ઉત્સાહ કાંઇ ઓરજ હતો. સત્યાગ્રહની બારે હીલચાલનો તે વખતે કાંઇજ ખ્યાલ નહોતો કે જે કામની શરૂઆત થતી હતી, તેની પાછળ તેનું પરિણામ કેવું બારે છે ! પણ દેશને માટે જેજળજાએ જઇએ છીએ તે વિચારજ અમેને ખુબ આનંદ આપતો. વળી આ ઉત્સાહમાં ઉમેરો થયો. સ્ટેશન ઉપર જવામાં સહેજ વિલંબ થવાથી ટ્રેન આવી પહોંચી હતી એટલે અમારે ઉતાવળથી જઇને બેસીજ જવાનું રહ્યું. બીજા વર્ગની મુસાફરી કરવાની હતી. સાધારણ રીતે બીજા વર્ગના ડબ્બા હિંદીઓ માટે નોખા હોય છે અને દરેક ટ્રેનમાં એક કે બે ખાનાં હોય છે. પણ બે ડબ્બામાં સમાઇ રહે તેટલી સોળ જણની સંખ્યા તો અમારી હતી એટલે અમે જ્યાં ખાલી જગ્યા મળી ત્યાં બેસી ગયા. ટ્રેન ઉપડતાં પહેલાં ટીકીટ જોનારે અમને કહ્યું, કે તે ડબ્બા યુરોપીઅનો માટે છે માટે ઉતરી જાઓ. અમે જવાબ આપ્યો, કે અમે ઉતરવાના નથી. સહેલો રસ્તો એકજ છે, કે હિંદીઓ માટેનો રીઝર્વડ ડબ્બો દર્જાવનાર પાટીયું આ ડબ્બાનેજ લગાડી દો. એટલે અમારે ઉતરવાની જરૂર નથી. આ રકઝકમાં ટ્રેન ઉપડી. બીજું સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં આગળ માડું તેમજ પેલા ટીકીટ તપાસનાર સાહેબ સ્ટેશન માસ્તરની મદદ લઇને અમેને ઉતારવાને આવ્યા. અમે કાંઇપણ ફરકાર રાખ્યા સિવાય

જવાબ બહુજ દુઝા આપ્યો. “ ઉતરવાના નથી, શક્તિ હોય તો અને શક્ય હોય તો અમને કેદ કરો ” આ જવાબ સાંભળી સ્ટેશન માસ્તર ત્યાંથી ભાગ્યા. પેલા બંને સાહેબો ખીજવાયા, પણ શું કરે ? તેઓને ખીજવાટ અમે ઠંડે પેટે સાંભળતા હતા, જવાબજ આપતા નહોતા. ટ્રેન ચલવી, ચાલતી ટ્રેને ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબે આવીને અમને નમ્રતાથી ખૂબ કહ્યું અને પછી ‘ રીઝર્વ ’ નું બોર્ડ લગાવ્યું. અમને આનંદ થયો. ઉત્સાહમાં વધારો થયો. અમે ધારેલું કે અમારે ભારે ભાડું ખર્ચા દ્રાન્સવાલની હદ ઓળંગવા ન જવું પડે અને અહીંજ સત્યાગ્રહ ચલવી જેલમાં જવાય તો વળી ધણું સારું. અમારા હૃદયની દૃઢતાની છાપ રેલવેનાં માણસો ઉપર સચોટ પડી અને અમે જીત્યા. અમને લાગ્યું કે—“ સારી શરૂઆત તેજ જીતની શરૂઆત છે.”

પ્રસંગ ૨૦ મો:—

પાંચ હજાર માણસોની કૂચ—ઉપરાઉપરી ત્રણ કોર્ટનાં આમંત્રણ

સોળ જણનું પહેલું મંડળ જેલખત્રાએ પહોંચી ગયું. એટલે સત્યાગ્રહની લડત જાહેર થઇ ચૂકી. હિંદીઓના દરવાજા ખુલ્લા થયા, ચારે બાજુથી જેલ જવાની તૈયારીઓ થઇ રહી. તે દરમિયાન મહાત્માજીએ ફિનીક્ષમાં રહી ત્યાંની બધી વ્યવસ્થા કરી દાધી. ફિનીક્ષવાસીઓને સરકારે જેલમાં મોકલ્યા તે હકીકત પહોંચતાં મહાત્માજી જોહાન્સબર્ગ ઉપડ્યા. ત્યાં જઇ બધી ગોઠવણ કરી, હિંદી સ્ત્રીઓને જેલખત્રા માટે વિદાય કરી, અને અન્ય મિત્રોને પણ મોકલ્યા. નાતાલથી ટ્રાન્સવાલ અને ટ્રાન્સવાલથી નાતાલ એમ બમણુ થવા માંડ્યું. આ સમયે બનેલી એક નવી ઘટનાની હકીકત આગળ આવી ગઇ છે. ન્યૂકેસલ નામના પ્રગણામાં ભારે હડતાલ જામી. ધણા હિંદીઓ જામા થયા. તેઓને લઇ ગાંધીજીએ જોહા-

નસમર્ગ તરફ કૂચ કરવા માંડી. આ કૂચનું રસિક ખ્યાન આગળ આપ્યું છે તે વાચક મિત્રોને યાદ હશે. આ બારે સંઘ-આસરે પાંચ હજાર માણસોનું સરઘસ-મલાત્રા ગાંધીજી, મીંઠ કેલનમેક, તથા કોર્ટોફરની સરદારી નીચે દરરોજના ફક્ત માઇલ આગળ ધપતું. તે સરઘસમાં તદ્દન અજ્ઞાન મજૂર, અસંસ્કારી તેમજ અનેક વ્યસનો તથા બૂરી આદતોથી ટેવાયેલાં માણસો હતાં. છતાં તાજુ-ખીની વાત એ હતી કે આ સંઘસમાં મિતાહાર તથા પાણી સિવાય કશાને ઉપયોગ થયો નથી. કોષ્ટએ દંગો ફિસાદ કર્યો નથી. કોષ્ટએ ચોરી ચાડી કરી નથી. અને તાલીમ લીધેલું સૈન્ય જેમ સેનાપતિના હુકમ મુજબ ચાલ્યાં કરે તેમ આ હજારો માણસોએ ચાલ્યાં કર્યું. આ સ્થિતિમાં ટ્રાન્સવાલની હદ ઓળંગીને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવાની જગા આવી એટલે ત્યાં પકાવ નાખ્યો, અને સરકારને જાહેર કર્યું કે, “આશરે પાંચ હજાર માણસોની સાથે હું ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થાઉં છું. તેઓને સરકારના કાયદાની વિરુદ્ધ ચુપકીથી ધુસાડી દેવાની મારી જરાપણ ઇચ્છા નથી. પણ જમા થએલા માણસોની પુરતી જરૂરદાસ માટે તેઓને ટ્રાન્સવાલ દ્વાર ઉપર લઈ જવાની જરૂર છે એટલે તેઓને હદ ઓળંગાવ્યા સિવાય ખીજો ઉપાય નથી. સરકારને વાજખી લાગે તો આવી રીતે દાખલ થતા બધા માણસોને પકડી કબજે કરે, નહિ તો સહીસલામત ધારેલે મુકામે જવા દે” જવાબમાં સરકારે સરહદ ઉપરના છમીએલન અમલદારને મોકલ્યો. અમલદારે જોયું કે આ દળ અટકે તેમ નથી. જેલમાં પણ પુરી શકાય તેમ નથી એટલે જવાની રંજ આપી. આનંદના પોકારો સાથે તેઓ ટ્રાન્સવાલની હદમાં દાખલ થયા. અને આગળ ચાલ્યા. ૬ ઠૂ નવેમ્બર ૧૯૧૩ના રોજ પામફ્રોડ નામના ગામ પાસે ગાંધીજીન પકડવાનાં આવ્યા. અને સરહદના વૉલકંટ્રે માનની કોર્ટમાં ખસા કરવામાં આવ્યા. મહાત્માજીને પકડ્યા તે વાત

દળના માણસો નહોતા જાણતા. વળી એકાએક પકડવામાં આવ્યા તેથી કોઈપણ જાતનો અંદોષસ્ત કરી શકાયો ન હતો, તેથી પકડાયા બાદ ગાંધીજીએ સરકારને એક તાર કર્યો. તેમાં તેમણે જણાવેલું કે:—“ સલામતના મુખ્ય પ્રચારકને સરકારે પાડ્યો છે તે બહુજ આનંદની વાત છે, પણ મારે કલ્લા વિના નથી ચાલતું કે મને પકડીને સરકારે જે રસ્તો લીધો છે તે રસ્તો વાજબી રીતે જોતાં અત્યંત ધાતકી છે. સરકારને જરૂર ખચર હોવીજ જોઈએ, કે આ મારે કૂચમાં મારી સાથે ૧૨૨ સ્ત્રીઓ અને ૫૦ નાનાં બાળકો છે. આ નિર્દોષ જીવોના રક્ષણાર્થે શરીરના નિર્વાહ પુરતું ખાવાનું મળે છે. આવી સ્થિતિમાં મને તેઓની પાસેથી ખેંચી લેવો એ સરકારનું અન્યાયી અને દયાહીન પગલું છે. ગામ રાત્રે મને પકડ્યો તે વખતે કોઈને કલ્લા વિના હું નીકળી આવ્યો છું અને તેથી એકાએક ગેરહાજરીને કારણે બધાં માણસો કોધવશ થઈ જાય એવો સંભવ છે. આથી હું સરકારને વિનંતિ કરું છું કે મને તે કૂચમાં સામેલ થવાની આજ્ઞા આપવી અગર તો તે બધા લોકો માટે જોરાકી વગેરેનો અંદોષસ્ત કરી તેમને રેલ્વે માર્ગે ટ્રાન્સટોય ફાર્મ ઉપર પહોંચાડી દેવા. આ મુશ્કેલીતમા તે લોકોમાંથી મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકોમાંથી કોઈના જીવને જોખમ આવશે તો તેની જવાબદાર સરકાર રહેશે.” ગાંધીજીએ ઉપર મુજબ સરકારને અપેક્ષા સંદેશાનું પરિણામ એ આવ્યું, કે તેમને પૈ. ૫૦ (રૂ. ૭૫૦) ના જામીન ઉપર છૂટા કર્યા. પાછા તેઓ દળમાં સામેલ થયા બીજેજ દિવસે સ્ટેડરટન નામના ગામ પાસે તેમને પકડવામાં આવ્યા. ત્યાં ગાંધીજીએ ઉપર જણાવેલાં કાંજોસદ પોતાના કામની મુદત મુક્ત તરી રાખવાની કોર્ટને અરજ કરતાં કોર્ટે તા. ૨૧ મી સુધી મુદત લંબાવી. પણ જ્યાં ચારે બાજુથી આમંત્રણ થતાં રહે ત્યાં એકાદ પણ સ્વીકાર્યા વિના કેમ ચાલે? તા. ૧૧ મીને દંડાડે ગ્રેવીંગસ્ટ્રાક નામના ગામની નજીક નાટાલના કંડી ગામની

કોર્ટમાંથી ત્રીજી વૉરન્ટ નીકળ્યું. આ વખતે ગાંધીજીને પકડવાને વૉરન્ટ સાથે મોટર લઇને સરકારના માણસો આવી પહોંચ્યાં તે પ્રસંગે એક વિચિત્ર ઘટના બની. ઘટનાઓ તો ઘણી સરળ હોય છે પણ તે માંહેનું તત્ત્વ ઘણું ગંભીર હોય છે. સલામતની લડતની શરૂઆત થઇ ત્યારે શ્રીયુત પોલાક ઈંગ્લાંડમાં હતા. ગાંધીજીએ એવો નિશ્ચય કરેલો કે હિંદી કોમે દ. આફ્રિકામાં લડત ચલાવવી અને શ્રીયુત પોલાકે હિંદમાં આવી દ. આફ્રિકામાં હિંદી પ્રજાની ચાલુ સ્થિતિ સમજાવવી. આ કામ માટે એકલા શ્રીયુત પોલાકજી લાયક હતા. આવી સૂચનાનો તાર મળતાં શ્રીયુત પોલાક ઈંગ્લાંડથી નીકળ્યા અને કેમ્પટન બંદરે ઉતર્યા. જોહાનસબર્ગ આવીને ભણ્યું કે ગાંધીજી હજારે માણસોની કુચમાં સામેલ છે. દરબનથી ત્રીજેજ દિવસે હિંદુસ્તાન આવવાની આગમોટ ઉપડવાની હતી જેથી થોડાક કલાક ગાંધીજીને અધવચ મળી લઇ અમુક સૂચનાઓ મેળવવાની હતી. ત્યારે શ્રીયુત પોલાક ગાંધીજીને મળવા આવ્યા તે વખતે ડાંડીની કોરન્ટનું વૉરન્ટ પણ આવેલું. બન્ને સ્નેહી બેટયા. શ્રીયુત પોલાકે હિંદ તરફ રવાના થવાની આજ્ઞા માગી. પણ ઇશ્વરે કાંઈ જીદુજ નિમેલું. આજ્ઞા માગતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, હું જઈ છું. હવે તો પાછું અવાશે નહિજ. હું પરત્વાશે જેલમાંજ જમશ. તમે મારી જગા સાચવો.'

શ્રીયુત પોલાક ચમકયા, પણ ધીમે અવાજે બોલ્યા, " હિંદ તરફ જવાનું શું ? "

મહાત્માજી એકજ પળમાં હજારે વિચારો અને મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ લાવી નિશ્ચયપૂર્વક બોલ્યા:-હિંદ તરફ જવાનું માંડી વાળો, જ્યાં જવાની હવે જરૂર નથી. ઇશ્વરની કૃપા એવી હોવી જોઈએ, કે હિંદ તરફ જઈને હિંદી પ્રજાની સેવા તમે બજાવશો તે કરતાં અને રહી આ હજારે નિરાધાર ભાઈઓની સેવામાં રહેવું તે વધારે.

જરૂર છે. ઇશ્વરજીએ તે ફરજમાંથી છૂટા થવાય અને વાજબી લાગે તો હિંદ તરફ જાવો. પણ તમને પણ નામદાર શહેનશાહની મહેમાનગીરી સ્વીકારવાનો સુખવસર આવી લાગે તો મહદ્દુઃખ ! હિંદમાં જવા કરતાં પણ વધુ સંગીન સેવા જેલમાં જવાથી થઇ શકશે. પ્રભુએ તમને વાજબી સમયે મોકલ્યા છે, અને તેનો હેતુ એજ હોવો જોઇએ. ”

છતાંસા ખાતર શ્રીયુત પોલાકે પૂછ્યું:—“ પણ બાપ,* હિંદુસ્તાન તરફ જવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, કેમ નહિ ? ”

“ જરૂર છે, પણ તેટલી નહિ. જે ફરજ પ્રભુએ સામે લાવીને મૂકી દીધી તેનો અનાદર કર્મચોગીથી ન થાય. વળી આપણે અહીં પુરતું બળ બતાવી શકીએ તો પછી હિંદુસ્તાન જવાની કાંઈ જરૂર નથી. આપણું કામ; આપણો આત્નાદ, આપણું દુઃખ, આપણી વીરતા હિંદની પ્રજાને જગાડશે. હું અને તમે શું કરવાના છીએ ? તમે હિંદની પ્રજાની સમક્ષ બાપણ આપો તેના કરતાં તેમની સેવામાં જેલજાત્રાએ જતાં તેમના હૃદયને વધારે જાગ્રત કરી શકશો. વળી હિંદની પ્રજા જાગે અને આપણે હાંધીએ તો પણ શું બનનાર છે ? માટે હવે તો ઇશ્વરી-આમંત્રણ સ્વીકારી તમે અહીં રહી જાવ અને હું જઈ છું. ” એમ કહી ચાલુ કાર્ય સંબંધે જોઇતી સૂચના આપી સર્વને ભેટીને મહાત્માજી સરકારી મોટરમાં ડાંડીની કોર્ટમાં હાજર થયા.

તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૯૧૩ના રોજ ડાંડીની કોર્ટમાં ગાંધીજી ઉપર કામ આપ્યું. માજીસ્ટ્રેટને કેસ ચલાવવા જેવું કાંઈ નહોતું. ગાંધીજી ઉપર જે આરોપ મુકાયો હતો તે તેમણે પોતેજ કબૂલ

*શ્રીયુત પોલાકે મહાત્માજીને હંમેશાં વાતચીતમાં તેમજ પત્ર-વ્યવહારમાં ‘બાપ’ શબ્દથીજ સંબોધે છે.

કર્યો. ઐટલે તેની કાચદેસર અગર ગેરકાયદેસર ને શિક્ષા થાય તે વેઠી લેવાની હતી. માજીસ્ટ્રેટે બચાવ કરવાને કહ્યું પણ ગાંધીજીએ તેમ કંઈ નહિ. માજીસ્ટ્રેટે એમ પણ સૂચ્યું કે ગાંધીજી રહેજ પણ પોતાનો બચાવ કરે તો આરોપમાંથી છૂટી શકે તેમ છે, છૂટવાની તેમનામાં શક્તિ પણ છે છતાં ગાંધીજીએ પોતાનો બચાવ કર્યો નહિ. પણ કોર્ટદારા સરકારને જવાબ આપ્યો કે:—

“ ભારતવાસીઓને ન્યાય આપવાની ખાતર હું મારા તરફથી કહેવા માગું છું, કે આજે મારા ઉપર જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તેનો હું નાતાલ પ્રાંતના ધણા પુરાણા રહીશ તરીકે સ્વીકાર કરું છું, હું એમ માનું છું કે જે લોકોને મારી સાથે સામેલ રાખ્યા છે તેઓને એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં લઈ જવા તે અનુચિત નથી. હું એ પણ કહેવા માગું છું કે કોલસાની ખાણોના માલેકોને તુકસાન પહોંચાડવાની મારી રહેજ પણ ઇચ્છા નથી પણ હડતાળથી તે વેપારીઓને બારે તુકસાન પહોંચ્યું છે એ જાણી મને ખેદ થાય છે. જે ગોરા ગૃહસ્થો પાસે હિંદી મજૂરો છે તેઓને મારી સવિનય વિનંતી છે કે મારા દેશજન્યુઓ ઉપર જે ૩ પૌડનો રાક્ષસી કર છે તે તેઓએ રદ કરાવવો જોઈએ. માનનીય ગોખલે સાહેબને કર રદ કરવાનું જનરલ સમિટિસે વચન આપ્યું હતું તે વચન હવે પાળવું જોઈએ. જ્યાં સુધી તે કર રદ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી હડતાળ કાયમ રાખવાની અને બીજા માગીને પણ પેટ ભરવાની સલાહ આપવાની હું મારી ફરજ સમજું છું. દુઃખ સહન કર્યા સિવાય આ ધોર અન્યાયનો અંત આવનાર નથી.”

ઉપરનો જવાબ સરકારને પહોંચાડવાની ખાત્રી આપી માજીસ્ટ્રેટે શિક્ષા કરતાં કહ્યું કે “ મી. ગાંધીએ ગુન્હાનો સ્વીકાર કર્યો છે. તે પોતે એક સભ્ય, સુશિક્ષિત અને સફળસ્થ છે. તેઓ જાણીબૂઝીને સરકારી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. પોતાના દેશી બ્રાહ્મણોના કલ્યા-

જ્યારે પોતે દુઃખમાં પડે છે અને પોતાની પ્રજાને પણ દુઃખમાં નાખે છે. તેમને સરકારી કાયદાનો ભંગ કરવા માટે શિક્ષા કરતાં અને ધણું દરદ થાય છે. છતાં મી. ગાંધી જેવા સ્વદેશાભિમાની વીર નરને દંડ દેવાનું કામ મારા હાથમાં છે તેથી હું મગર પણ થાઉં છું. હું તેમને રૂ. ૬૦૦ દંડ અથવા ૬ માસની સખત જેલની શિક્ષા કરું છું, અને મારા તરફથી હિંદી પ્રજાને કહું છું કે જ્યાં સુધી હડતાળ બંધ નહિ રહે ત્યાંસુધી કર રહે નહિ થાય. માટે હિંદી મજૂરોને મારી સલાહ છે કે તેમણે કામે લાગી જવું.”

શિક્ષાનું ફરમાન થયા બાદ સ્ટ્રોક-સ્ટ્રોક અને વાલકસ્ટની કોર્ટમાં જુદી જુદી શિક્ષાઓ થઈ અને કુલ સવા વર્ષની જેલ મળી. જેલ જતાં ગાંધીજીએ સમસ્ત હિંદી મજૂર ભાઈઓને એક સંદેશો મોકલ્યો, કે “જ્યાંસુધી ત્રણ પૌડનો કર નાબુદ ન થાય ત્યાંસુધી હડતાળ ચાલુ રાખવી.” પછી શ્રીયુત પોલાક અને કેલનબેકને પણ પકડીને ત્રણ ત્રણ માસની જેલજત્રાએ મોકલી દીધા. શ્રીયુત પોલાકને કેદ કરતી વખતે દ. આફ્રિકાના ચીફ ઇમીગ્રેશન અમલદાર મી. એમની પોલીસની મદદ લઈ સર્વ મજૂરોને ગ્રાંસવાલની હદમાંથી પાછા નાતાલ મુકી આવવાના ઇરાદાથી આવ્યા હતા તેમણે સર્વને રોકાવા કહ્યું, પણ મજૂરો અટક્યા નહિ, “મહાત્મા ગાંધીજી સિવાય અમને કોઈ અટકાવનાર નથી” એમ એકે અવાજે બધા બોલી ઉઠ્યા; પણ શ્રીયુત પોલાક વચ્ચે પડ્યા, બધાઓને સમજાવ્યા અને ગાંધીજીની ઇચ્છા જણાવી એટલે સરકારના હુકમ મુજબ બધાઓને ખાસ ટ્રેનોમાં બેસાડી નાતાલમાં મૂકી દેવામાં આવ્યા, અને તે સર્વેને કોલસાની ખાણોની હદને જેલની હદ ઠેરવીને જેલની શિક્ષા કરવામાં આવી.

પ્રસંગ ૨૧ માં:—

સર્વવ્યાપી હડતાળ-આઠ વીરોનું અગિદાન

મહાત્માજી તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૯૧૩ના રોજ જેલમાં ગયા. હકીકત વીજળી વેગે ફેલાઇ ગઇ. તેની અસર હિંદી પ્રજા ઉપર ભારે થઇ. ગુલામીમાં પડેલી પ્રજાને દુઃખ એજ ઉત્કર્ષનો રસ્તો છે. પોતાના ઉપર થતા અત્યાચારથી નમાલા માણસનું લોહી પણ ઉકળી આવે છે. ચારે બાજુથી પુરાયેલી ખિલાડી પણ છેલ્લી વખતે ઝનુની બની દુઃખ દેનારનું ગળું પકડે છે. હક્ષિણુ-આફ્રિકામાં રહેતી હિંદી પ્રજા અગ્નિ સત્ત્વદીન અને ખીનકેળવાયલી હતી. સરકારના જુલમથી તે ધણું શીખી. નામદાર મૂકી મર્દ બની; અને વગર નિશાળે, વગર પુસ્તકોના અભ્યાસથી એકાએક કેળવાઇ ગઇ. પ્રજાની ઉન્નતિમાં કેવળ અક્ષરજ્ઞાન કશું કરી શકતું નથી. તેની સાચી કેળવણી તો તેના વિચારપલ્લટામાં રહેલી છે. વિચાર કેળવાતાં પોતાની શક્તિનું બાન થાય. હૃદયમાં એકાએક નવજીવન આવે, અને ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ તે પ્રજા માથું ઉંચકવા તૈયાર થાય. અને ક્ષણવારમાં જુલમગારની ગુલામીની ધુંસરી ફેંકી દઇ શકે. ગાંધીજીને જેલમાં નાંખી હક્ષિણુ આફ્રિકામાં શાન્તિ ફેલાવવાની સરકારની નીતિ નિષ્ફળ નીવડી. તેમના જેલખાનાની ખબરે તો હિંદી પ્રજાના હૃદય ઉપર ભદ્રુક અસર કરી. હજારો માણસો જેઓએ મહાત્માશ્રીને જોયા પણ નહિ હોય, કોઈ દિવસ નામ પણ સાંભળ્યું નહિ હોય, તેવા મજ્જુ-શેએ જાણ્યું કે “ગાંધી મહારાજ નામનો એક આપણો દેશી બાઇ છે, તે રાજા જેવો છે. ભગવાન જેવો બલો છે. ગોખલે રાજા આવ્યા હતા તેમનો બાઇ અને બાઇબંધ છે. તે ગોખલે રાજાને સરકારે વચન આપ્યું હતું કે આપણા ઉપર ત્રણ પૌન્ડનો કર છે તે કાઢી નાંખીશું છતાં તે કર કાઢ્યો નહિ અને ગોખલે રાજાને ફગો દીધો. તેમનું અપમાન કર્યું માટે પેલા ગાંધી મહારાજે આપણા

બધા માટે સરકાર સાથે તકરાર કરી. તે તકરારમાં તે મહારાજે પોતાની રાણીને જોલમાં મોકલી. પોતાના બધા કુવંચેને જોલમાં મોકલ્યા, અને પોતે પણ જોલમાં ગયા. આપણા રાજા જોલમાં ગયા આપણા દુઃખને માટે; અને આપણે કેમ ખેસી રહીએ ? અલો—નીકળી પડો. ગોરા લોકોની મજુરી બંધ કરો.” આમ હજારો લોકો વાતો કરતા થઈ ગયા. અસંતોષ વધ્યો અને દરેક મજુરની કોઠી-ઝોમાં, શેરડીઝોનાં ખેતરોમાં, ખાણોમાં હિંદી મજુરોએ હડતાલ શરૂ કરી. શહેરમાં હડતાલ, હિંદી મજુરોની હડતાલ, હિંદી ખાનગી નોકરોની હડતાલ, હોટેલોના ખીજમતદારોની હડતાલ, રેલવે હિંદી મજુરોની હડતાલ, આ પ્રમાણે વરસાદની રેલ માફક હિંદી હડતાલ નાટાલમાં ફેલાઈ ગઈ અને તેમાં ૨૦,૦૦૦ મજુરો સામેલ થયા. આ બધા મજુરો શેઠની મહેરબાની ઉપર જીવતા હતા. શેઠને ગમે તેવું અને ગમે તેટલું ખાવાનું તેઓને મળતું, હડતાલ પડવાથી મળતી ખોરાક બંધ થઈ. તે બધાઓના ભરણું પોષણ માટે જોલ બહાર રહેલા હિંદી આગેવાનોએ તૈયારી કરી અને હજારો માણસોને પોતાના મુકામે જોડતી ખોરાકી પુરી પાડી. આ કામ શી રીતે ચાલ્યું ? તેની વ્યવસ્થા શી રીતે થઈ ? દરેક હડતાલીઆની જરૂરિયાત શી રીતે પુરી પાડી શકાય ? આ પ્રશ્નોના જવાબ અત્યારે આપણે ન આપી શકીએ. તેનો ખ્યાલ પણ નહિ આવે. જેઓના ઘરમાં એક માસની ખોરાકી હોય તેઓ એક માસની હડતાલ નિભાવી શકશે, પણ જેઓને ખીજ દિવસનો ખોરાક શેઠ પાસે લેવાનો છે, તેવા મજુરોને માટે એક માસ કે પંદર દિવસ હડતાલ નિભાવવી એ મહા મુશ્કેલ કામ છે. આપણા વીસે હજાર હડતાલીઆઓ આવાજ હતા. આ પ્રસંગનું એક ખ્યાલ કરવું જોઈએ. ફિનીક્ષ જે મહાત્માશ્રીનું મુખ્ય સ્મૃતિ હવું અને જ્યાંથી હિંદી જાણું નીકળતું હતું ત્યાં

પણ આજુબાજુની કોઠીઓમાં હડતાલ પાડીને પંદરસો મજુરોએ આશરો લીધો હતો. જે ભોકો મુશ્કેલીથી પ્રેસનું કામ સમેટી શકતા હતા, તેઓના ઉપર આ પંદરસો મજુરોની ધરદાસ કરવાની ફરજ આવી પડી. પ્રેસમાં કામ કરી છાપું કઢાડવું, પંદરસો મજુરોને ખાવાનું પુરું પાડવું, તેઓનાં માંદાંઓને સંભાળવાં, તેઓના મિજબાને સંભાળવા, તેઓને આશ્વાસન આપી સમજુત આપી નિભાવવાં; આ બધું કરવું બહુ મુશ્કેલ હતું. પણ દૈવી શક્તિથી તે વખતે ત્યાંની નિશાળનો એક ન્હાનો પાંચ છ વરસનો બાળક પણ મોટા માણસ જેટલું કામ કરી શકતો છ થી આઠ વરસનાં બાળકો પણ પ્રેસનું કામ તે વખતે કરતાં. અઢીમાઈલ દૂર સ્ટેશન ઉપર જઈ ટપાલ લાવવી લઈ જવી પારસલો લાવવાં અને લઈ જવાં, રસ્તો બચાવવા, હડતાલના તોફાનની બીક, લશ્કરી કાયદો અને તે ઉપરાંત આજુબાજુના ગોરા જમીનદારોના મેનેજરોની ધમકી, તેઓનું જંગલી જનવરોને છાજે તેવું વર્તન!! એક મેનેજરે તો પ્રેસના કોઈપણ માણસને બંદુકની ગોળાથી ઉરાડી મુકવાની ધમકી આપેલી; આવી બયાનક દશામાં પણ ન્હાનાં બાળકો નિર્ભયપણે પોતાનું કામ કરતાં. આ તાલીમ દુનિયાની કોઈ પણ સંસ્થામાં બાળકોને નહિજ અપાતી હોય. વળી આ તાલીમ ઉપરાંત હૃદયની તેટલીજ ઉદારતા કે જ્યાં સુધી ગરીબ મજુરો ઉપરથી ત્રણ પૌંડનો કર નાબુદ થાય નહિ અને પોતાથી મોટી ઉમ્મરના સહાધ્યાયીઓ જેલમાં ગયા છે તેઓ પાછા આવે નહિ ત્યાં સુધી ધી, દૂધ, અને ખાંડ શેવાં નહિ, આવી સમજ પૂર્વકની પ્રતિજ્ઞા. હું ખાત્રીથી કહું છું, કે કોઈ મોટા માણસે આવી પ્રતિજ્ઞા શેવાની તે બાળકોને સૂચના કરી નહતી. તેમના ઉદાર હૃદયનીજ આ પવિત્ર સ્ફુરણા હતી ! તે દૃશ્ય મુશ્કેલીના વખતમાં હતું છતાં દૈવી હતું, તેનો ખ્યાલ આપણે હાલ નહિ કરી શકીએ, મહાત્માજીના આત્મબળે તે બધી થઈના થઈજ હતી, આખું

વાતાવરણ ફેલાવ્યું હતું. લો તિલક મહારાજના જેલમાં જતી વખતના ઉદ્ગાર આપણે ઉપરની હકીકતમાં ફોલો વધુ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકીશું. — “જે દેશના કલ્યાણાર્થે પોતે મહા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેમાં ઈશ્વરી સંકેત એવો હશે કે પોતાના જેલ જવાથી દેશને વધારે હાથદો થશે. ”

આ હડતાળમાં હિંદી પ્રજા ઉપર જે જે અન્યાયો અને જુલમો થયા છે તેનું ચિત્ર આપતાં હાથ કંપે છે. હડતાળીઆઓ ઠેઠ સુધી શાંત રહ્યા હતા. કોઈપણ જગોએ તોફાન ઠર્યું નથી, આમ શાંતિથી દિવસો પસાર થાય તો હડતાળ ટકી રહે માટે જમીનદાર શેઠોએ અને તેમના મેનેજરોએ પોલીસની મદદ લીધી. તે વખતે નાતાલમાં લસ્કરી કાયદો અમલમાંજ હતો. પોલીસની મદદથી ગરીબ હડતાળીઆ મજૂરો ઉપર જુલમ કરીને તેમને ઉશ્કેર્યા; અને પછી પોતાના બચાવને બહાને ફક્ત હડતાળ આગળ ન વધે અને ત્રાસને લીધે જલદીથી તેનો અંત આવે એવા હેતુથી આઠ દશ હડતાળીઆઓને ગોળીથી ઠાર કર્યા. એક કોઠીના મેનેજરે તો પોતાના એક મજૂરને બાલાથી મારી નંખાવેલો ! આ સત્યાગ્રહની હડતમાં પણ છેલ્લે પૂર્ણાહુતિમાં આઠ વીરે હિંદીઓનું લોહી રેડાયું. તે વીરોના લોહીથી હિંદી પ્રજા જીતી. આખરે સુલેહ થય. વીરનું લોહી એજ ખરેખરી શાન્તિ. એ લોહી સ્વતંત્રતા અને સ્વધર્મનું સ્થાપક છે. ભારતપુત્રો ! તમારું લોહી શીતળ ટેકરીઓની હવા ખાંધને ઠંડું પડી ગયું છે ! ક્યારે ઉકળશે ? શૌર્યમિશ્રિત ક્યારે થશે ? માતૃસ્નેહ અને માતૃ-ભાવથી ક્યારે રંગાશે ? — ભાવીએ કાંઈ નિર્મ્યુ તો હશેજ !

પ્રસંગ ૨૨ એ—

જેલમાં સ્થિતપ્રજ્ઞની દશા: હિંદમાં લોકજાતિ

મહાત્માજી આશરે સવા માસ જેલમાં રહ્યા પછી તે વખતે તેમણે જરાપણ ચિંતા કરેલી નહિ કે પેલા હજારો મજૂરાનું શું થયું હશે? ખીજા સત્યાગ્રહીઓનું શું થયું હશે? લડત નરમ પડી હશે કે જોર ઉપર છે. તેમને ઓરેન્જ રીવર ફ્રીસ્ટેટના મુખ્ય શહેર 'બ્લેકમ ફ્રાન્ટન' માં લઇ જવામાં આવ્યા. તેમના માટે બધી સગવડ કરવામાં આવી. મહાત્માજી ફળાહાર કરતા હતા તેથી જેલના અમલદારો તરફથી લીબો તેમજ સુકો મેવો પુરો પાડવામાં આવતો. તેમની બરદાસ માટે ખાસ એક માણસ રોકાયેલો હતો. આમ આ વખતની જેલ મહાત્માજીને માટે સરળ હતી. ડોક્ટર કામ પછી કરવા દેતો નહોતો પણ મહાત્માજીએ જણાવ્યું કે કોઇપણ જાતનું કામ કર્યા સિવાય તેમનું શરીર સારું નહિ રહે. આરીરિક અમ, તેજ ઉત્તમોત્તમ દવા છે, રોગનો શત્રુ છે, અને પૌષ્ટિક પણ છે. આવી દલીલથી છેવટ મહાત્માજીને બગીચામાં કામ કરવાની રજા મળી. આમ મહાત્માજીના દિવસો જેલમાં કામ કરવામાં, પ્રભુ સ્તવનમાં, કાંઇક તામીલ ભાષાના અભ્યાસમાં અને પુસ્તકો વાંચવામાં બ્યતીત થવા લાગ્યા. છતાં નવાઇની વાત એ હતી કે બહાર શું બને છે તે માટે તેમને ખીલકુલ જીજ્ઞાસા નહોતી કોઇને પૂછ્યું પણ નહોતું. જેલના કાનુન વિરુદ્ધ થઈ હંમેશાં વર્તમાનપત્રો વાંચવાની માગણી કરી હોત તો તે મળી શકત અમર ન મળત તોપણ ખીજા જેલીઓ જેમ ચુપકાથી બહારની હડકોત મેળવતા અને વાંચતા તેમ મહાત્માજી પોતે પણ મેળવી શકત અમર વાંચી શકત. પણ તેમણે તેમ ન કર્યું. સ્વાભાવિક રીતેજ તેમને તેથી હચમચ ન થઇ, તેનું કારણ વાંચકમિત્રો સમજી શકશે,

પ્રભુ કર્તાકર્તા છે. આ સંસારનો નિયામક છે. જે હલનચલન થાય છે તેમાં તે શક્તિરૂપે છે. જે કૃત્તાત થાય છે તેમાં તે કારણરૂપે છે જે પ્રજાકીય વિષ્ણવો થાય છે તેમાં તે નેતારૂપે છે. પ્રજામાંથી જે મનુષ્યો નેતારૂપ થઈ આવે છે તે તો તેમની છાયા માત્ર છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ ગોવર્દન પર્વત ટચથી આંગળી ઉપર તોળ્યો અને ગોપ લોકોએ પોતાની લાકડીના ટેકા અપ્યા, તેમજ આ સંસારમાં થતી બધી હીનચાક્રોમાં મૂળ શક્તિરૂપ, મૂળ કારણભૂત તે પરમાત્મા છે. તેને જે હીક લાગે છે તે મુજબ થયાં જાય છે. મનુષ્યે તો પોતાનો ધર્મ બળવવાનો છે. પ્રભુ જે સ્થિતિમાં મુકે તે સ્થિતિમાં રહી કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહથી વિમુખ થઈ આત્માની સ્થિરતામાં પોતાની ફરજ બજાવવાની છે. આ બધી લોકીક સંસારનાં બધાં શાસ્ત્રોમાં આપણે વાંચીએ છીએ. બધા ધર્મો જુદી જુદી ભાષામાં અને જુદી જુદી રીતે સમજાવે છે. પણ પ્રિય વાંચનાર ! એ સર્વ સૂત્રોને જેણે જીવનમાં ક્રિયાયાં છે, અને તેને અમલમાં મૂકતાં કર્તાપણાના હુપદથી જે રહિત છે, તેવો આદર્શ પુરૂષ આપણી વચ્ચે છે. જેણે હજારો તો થું પણ લાખો માણસોનાં હૃદયને જાગ્રત કર્યાં છે—જેની સલાહ અને સંમતિથી હજારો માણસો પોતાનું લોહી માતૃભૂમિની સેવામાં રેડવા તત્પર થયેલા છે. જેની સ્નેહમુદ્રાના દર્શનમાત્રથી પાપાણ્ડુદેવ પણ પીગળી જાય તેમ છે. જેના કર્મ સંન્ધાસથી, પ્રેમશોચથી, માતૃભક્તિના બળથી આખી ભારતપ્રજા મજા ઉઠી છે, જેના નાદે હિંદના તે વખતના વાઘસરોય નામદાર લોર્ડ હાર્ડિન્ગનું હૃદય પીગળાવ્યું હતું, જે પ્રજાની ગર્જનાના નાદના બળે સ્વ. ગોખલે ખૂબ ધૂમ્યા, અને ગચ્ચ્યા, તે ગર્જના જેની વીરહાકથી કૃપત્ર થઈ તે કર્મનિષ્ઠ-કર્મવીર મહાત્માને પ્રભુએ જેલમાં મોકલ્યા ત્યારે લાં આત્મનિષ્ઠ થઈને રહ્યા. તે વખતે જાણે કે હ. આફ્રિકાની

સરકારના એક ફેદી સિવાય પોતે વિશેષ નથી તેવી સ્થિતિમાં-
પૂર્ણ 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' ની સ્થિતિમાં રહ્યા. હૃદયમાં કિંમિત્ત માત્ર
અસ્થિરતા નહિ, અચળતા નહિ, પરમાત્માની ચક્રિત પ્રત્યે અમરકા
નહિ, આશ્રય નહિ, કર્તાપણું નહિ, સર્વ પ્રભુનું છે-તે મહદ્ તત્ત્વનું
છે અને તેજ સર્વ સંભાળશે, તેમાં માથું મારવું તે મહા પાપ છે-
આવી અદ્ભુત ભાવના જેની રચેરમમાં અને બોલીના વહનમાં જોત-
પ્રોત થઈ રહેલી છે, તેવા સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાત્માની પેઠી જેલમાં
રહ્યા. તેમના સ્થૂળ દેહને લાં રહેલો તમે કહ્યો.

પણ પ્રકાશને પામેલા તેમના આત્માએ, પેલા મહદ્ તત્ત્વના
અંશે શું કયું ? તે બધી વાત જાણો છો ? નાતાલમાં તદન અવ્ય-
વસ્થા થઈ રહી. યુરોપી પ્રજા આ હિંદી સંખ્યાળ જોઈ નવાઈ
પામી. જે બોકો અને વર્તમાનપત્રો હિંદી બોકોને નમાલા
કહી ગાળો દેતાં અને તેઓને ગુલામીમાં રાખવાની હિમાયત કરતાં
તેઓ હવે સમજી ગયાં કે "હિંદી પ્રજામાં પણ મનુષ્યત્વ છે.
તેઓને ન્યાય મળવો જોઈએ. તેઓને આપણી સમાન હકો મળવા
જોઈએ." એટલું જ નહિ પણ હવે તો જનરલ રેમટસ અને જનરલ
એક્સની રાજ્યપદ્ધતિ સામે તીવ્ર આક્ષેપો પણ થવા માંડ્યા.

હિંદુસ્તાનમાં તો ગજબ થયો ! મુંબઈ, કાશી, કલકત્તા,
લાહોર, મદ્રાસ, અલાહાબાદ વગેરે મુખ્ય શહેરમાં તેમજ હિંદનાં
ગામડાંઓમાં ભારે હીલચાલ થઈ રહી. કેટલીક જગ્યાએ તો હ.
આફ્રિકાની સરકારના અમાનુષી વર્તનથી ઘરઘે થઈ બોકોએ કોપક
વેશમાં જનરલ રેમટસ, જનરલ એક્સ અને મી. ફીશરનાં પ્રત્યક્ષ
અધિકાર ઉપર બેસાડી બદનામ કરી બાળી મુક્યાં ! આમ કરવું વાજબી
હવું કે નહિ તે હું કહેતો નથી પણ હ. આફ્રિકાના હિંદીઓ ઉપર
થતા અસાચારથી હિંદમાં રહેલી પ્રજાની લાગણી કેટલી
દુઃખાવેલી તેનું આજી દાખલા માપ બતાવે છે. હિંદમાં
હજારો રૂપિયા બેમા થયા. તેમાં ગરીબમાં ગરીબ માણસે પણ દાગો

આપ્યો. ૬. આફ્રિકાના હિંદીઓની મદદ માટે જેવા પવિત્ર ભાવે અને સ્નેહપૂર્ણ હૃદયે હિંદે પૈસા આપ્યા છે તેવા ભાવથી (અત્યારે થયેલા તિલક સ્વરાજ્ય ફાળા સિવાય) ખીજા કારણસર આપ્યા નથી. હરદ્વાર ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓએ નદી ઉપર બંધાતા પુલ ઉપર મજૂરી કરીને જે પૈસા એકઠા કર્યા તે આ ફંડમાં આપી દીધા. શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓએ પણ એવીજ મહેનતથી પૈસા મેળવી તે ફંડમાં આપ્યા. પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓએ સંબમ પાળી પોતાના ખોરાકમાંથી પૈસા બચાવીને તે ફંડમાં ભર્યા. દેશમંત્ર મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને વિદુષી સુશીલાની નામકુ જેવાંએ આતનાદથી હિંદીઓના હૃદયને જગૃત કર્યા અને પ્રજાની એ ઘેરી ગર્જનાએ દયાળુ હૃદયના વાઈસરોયને જગૃત કર્યો. તેમણે મદ્રાસમાં કાંઈપણ સંકાય સિવાય એકરાર કર્યો કે “૧૮૫૭ના બળવા પછી કોઈપણ કારણસર હિંદમાં આવી અશાન્તિ ફેલાઈ નહોતી અને વડી સરકાર તે માટે ચોગ્ય ઉપાય લે નહિ તો તે અશાન્તિથી જે પરિણામ નીપજે તેનો જોખમદાર હું નથી.”

૬. આફ્રિકાનું દુઃખ જોઈ માત્ર હિંદી પ્રજાનેજ લાગણી થઈ હતી એમ નહિ પણ સહૃદય અંગ્રેજોને પણ તેથી ધણું લાગી આવતું. દિલ્હીની ગંજવર સમામાં એક અંગ્રેજ પાદરીએ પોતાના જીવનની સારી કમાણી સરખાવણુસો પૈન્ડ એકઠા કર્યા હતા તે આપી દીધા. પછીથી જણ્યું કે તે પાદરી ખીજા નહિ પણ પોતાનું સર્વસ્વ આપવા તૈયાર થયેલા અને મહા તકલીફો વેડી આ બધી દુઃખદ ઘટના જેવાંને જાતે ૬. આફ્રિકામાં પધારેલા સાધુચરિત્ર મી. સી. એફ. એન્ડ્રુસ હતા. આમ પાંચ હજાર માઇલ ઉપર જે ઘટના થઈ રહી હતી તેનો પડયો હિંદમાં પડ્યો તેનું યું કારણ ? તે કાણે કર્યું ? ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ સમજાવવાને આવનાર તેમનો વકીલ મી. પોલાક પણ જેલમાં જઈ પડ્યો, પોતાના પતિ જેલમાં ગયા,

જેથી તેમની ફરજ પોતે યજ્ઞવતી જોષ્ઠએ એવી સમજણથી મી. પોલાકની જગો મીસીસ પોલાકે લાધી, અને ત્યાંથી હિંદ તરફ રવાના થયાં પણ “એક અંગ્રેજ લલના તેમાં વળી મીસીસ પોલાક જેવી સહૃદય અને આહોશ સ્ત્રી હિંદમાં આવી દ. આફ્રિકાના હિંદીઓની હિમાયત કરશે તો જરૂર હિંદમાં અશાન્તિ બહુ ફેલાશે અને દદપિ તે પાછળથી અસાધ્ય નીવડે” તેવા દીર્ઘદર્શી વિચારથી રૂ. ગોપલેએ મીસીસ પોલાકને મોખ્યાસાથી પાછાં વાળ્યાં આવી રીતે એકાએક હિંદના ત્રીસ કરોડ વતનીઓનાં હૃદયમાં ખળભળાટ કરાવનાર કોણ? મહાત્મા ગાંધીજીનું શરીર નહિ પણ તેમનો સમગ્ર આત્મા ! હિંદમાળકાના આત્મા એવા સમગ્ર હો !

પ્રસંગ ૨૩ માં:—

વિલાયતમાં સત્યાગ્રહને ઘોડ

હિંદમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ લશ્કર ભરતીનું કાર્ય હાથમાં લીધું તે પહેલાં જે પત્રિકા છપાવેલી તે એટલી તો સંપૂર્ણ છે કે તેના ખુલાસામાં વધુ લખવાની કે બોલવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્વદેશપ્રેમી હિંદીના મનમાં થતા દરેક પ્રશ્નોના ખુલાસા તેમાં આપેલા છે તેમાંનું દરેક વાક્ય બારે અર્થવાળું છે તેમ વિચારપૂર્વક વાંચનારને જણાઇ આવશે. છતાં તે પત્રિકા વાંચનારના હૃદયમાંથી પશુ અમુક વિચાર તો નથીજ જતો એવું મેં ધણીઓની સાથે વાત કરતાં અનુભવ્યું છે. તે વિચાર એવો છે, કે “મહાત્માજીનું હૃદય ઉદાર છે, શ્રદ્ધાળુ છે અને તેથી પોતે ધણી વાતો સ્વીકારી લે છે. પણ જે હિંદીઓ—સ્વદેશપ્રેમી યુવાનો સેવા અર્થે લશ્કરમાં જોડાશે તેઓનું સ્વમાન અંગ્રેજ અમલદારો જળવશે નહિ. તેઓનું હડહડતું અપમાન થશે, તેઓની સાથે ઉદ્વેગથી વર્તશે, અંગ્રેજ લશ્કરની પાયરીમાં તેમને મૂકશે નહિ, અને અંતે જે હિંદી યુવાનો સાત્તાજ્યના રક્ષણ ખાતર અને હિંદના માનની ખાતર મૃત્યુ

લોહી રેડવા રણભૂમિ ઉપર ગયા હશે તેઓ નિરસાહી થશે.” આવી શંકા ધણાઓ કરે છે. અને લાગે છે કે તે શંકા તદ્દન ગેરવાજબી અને અસંભવિત છે એવું માનવાની પણ જરૂર નથી. આપણને ધણો વખત એવા અનુભવ થયા છે. હેલ્થો અનુભવ એવો તો સચોટ છે કે દરેક હિંદીના હૃદયપટ પર કેતરાઈ રહ્યો છે. નામદાર લોડ વિલીંગ્ડને આપણા નેતાઓને મુખ્યદની યુદ્ધપરિષદમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ આપ્યું. સામ્રાજ્યને મદદ કરવાની શુદ્ધ દાનત હૃદયે રાખી બધા આગેવાનો પરિષદમાં હાજર થયા, છતાં નામદાર ગવર્નર સાહેબે તેમને જાહેર રીતે અપમાન આપ્યું ! એ હકીકત હિંદીઓના હૃદયમાંથી કંમે કરી ન બૂસાય તેવી છે. આવા કમનશીબ બનાવોથી હિંદી યુવાનોની ઉદાર વૃત્તિનો સંક્રાંત થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ સંકુચિત વૃત્તિને આધારે ઉપલી શંકા થયા કરે છે, તેનો ખુલાસો કરવો એ ઠીક છે એવું સમજી કેટલીક હકીકત વાચક બંધુઓની સમક્ષ મૂકવા હિંમત કરું છું.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતનું સમાધાન થયા બાદ ત્યાંનું કાર્ય સમેટીને ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાન આવવાનો વિચાર કર્યો. સ્વ. ગોખલે સાહેબ તેમને હિંદમાં લાવવાને ધણી ઉતાવળ કરતા હતા. તેવામાં સ્વ. ગોખલે સાહેબની તબીયત બગડવાથી હવાફેર માટે તેઓ ઇંગ્લાંડ જવા ઉપડ્યા. તેઓ સાહેબનો ગાંધીજી તરફ જે ભાવ હતો તે ભાવ હિંદી પ્રજા નથી જાણી શકી. ભક્તરાજ ચંદ્રહાસને અચાનક સુખાની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે વાત આપણે જાણીએ છીએ. તે ભક્તરાજની પોતાના સુખ તરફના સ્નેહભાવની કદપના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. તે સુખાલાવ આપણા આ બે નેતા વચ્ચે હતો. તે અપ્રતિમ બંધુભાવે સ્વ. ગોખલે સાહેબે ઇંગ્લાંડથી તાર કર્યો કે હિંદુ-સ્તાનમાં પગ મૂક્યા પહેલાં અને અહીં મળવું. ગાંધીજી આ આગને આનીંદર થી રીતે કરી શકે ? એવટે એવું ઠેરબું કે ઇંગ્લાંડ જવું,

આર દિવસ રહેવું, અને ગુરુજી પાસેથી મંત્રદિક્ષા લઈ હિંદ તરફ ઉપડવું. પણ ઈંગ્લાંડ પહોંચ્યા અને સ્ટીમર ડાવરની સામુદ્રધુનિમાં દાખલ થઈ કે તરતજ જણાયું કે સરકારે જર્મની સાથે લડાઈ જાહેર કરી છે ઈંગ્લાંડમાં દાખલ થયા, ગોખલે સાહેબને મળ્યા અને હિંદુસ્તાન તરફ આવવાનું મુલતવી રહ્યું. ઈંગ્લાંડ ગયા પછી પોતાની ફરજ જણાઈ આવી. અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરવી તે ચોક્કસ હતું, અને એમ્બ્યુલન્સકોર (ધવાયેલાઓની સારવાર માટેની ટુકડી) ઉભી કરી. આવી રીતે ગાંધીજી સત્યાગ્રહી હોમને લડાઈને મદદ શી રીતે આપી શકે તે પ્રશ્નના જવાબમાં મહાત્માજીએ ભાષ્ય પ્રામજીભાઈ ઉપર જે પત્ર લખેલો તે જાહેર થયો છે (જુઓ “પટે-લખન્દુ”નો ૭મો? અંક) એટલે તે વિષે વધુ લખવાનું રહેતું નથી.

લંડનમાં અને આજુબાજુ રહેતા વિદ્યાર્થીઓને આ ટુકડીમાં સામેલ થવાને આમંત્રણ આપાયું, અને એક અઠવાડિયામાં ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓ સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ ગયા. આ ટુકડી ઉભી કરવાને જે કમિટી નીભાઈ હતી તેના પ્રમુખ ગાંધીજી હતા. તેમણે તૈયાર થયેલી ટુકડીને જોઈતી તાલીમ આપી લડાઈની જગા ઉપર મોકલી દેવાની સરકારની પરવાનગી મેળવી. આ ટુકડીના સંખ્યા બધી ગોઠવણ તે વખતના હિંદી પ્રધાન લોર્ડ ક્યુના હાથમાં હતી. ગાંધીજીના મનમાં શંકા નહોતી કે લોર્ડ ક્યુ કંઈપણ બેદખાવથી કામ લેશે. પણ કમભાગ્યે લોર્ડ ક્યુને તે બેદખાવજ સૂઝી આવ્યો. “રેડ ક્રોસ સોસાયટીનો” એવો નિયમ છે, કે “ધવાયેલાઓની સારવાર કરવા તૈયાર થયેલી ટુકડીઓના અમલદારો—તે ટુકડીને લસકરી તથા ઘાંતરી તાલીમ આપનાર અમલદારો—પસંદ કરવામાં સરકારે હરમિયાનગીરી કરવી નહિ. પણ તે ટુકડી ઉભી કરનાર કમિટી પોતાને પસંદ પડે તે અમલદારોની માગણી કરે અને સત્તાવાળાઓએ ખનતી સગવડે તે અમલદારોને ત્યાં રોકવા.” આ નિયમ નામદાર હિંદી પ્રધાને આ હિંદી ટુકડીની ખાખતમાં સાચવ્યો નહિ. છતાં જે અમ-

હદારોએ આ ટૂંકડી લખી કરવામાં ગાંધીજીને સારી મદદ કરી હતી તેઓને વગર માગણીએ અને વગર પૂછ્યે નીમી દીધા. આમ કરવામાં ગાંધીજીને જણાયું કે હિંદી પ્રધાન હેતુપૂર્વક બેદરબાવ રાખી હિંદી-ઓનું અપમાન કરે છે. તે નિમજ્જકના સંબંધમાં તેમણે નામદાર હિંદી પ્રધાનને કાગળ લખ્યો કે “અમને આપનો સરકયુલર વાંચી દીવખીરી થઈ છે. એમ્પ્યુલન્સ કેરના બંધારણ મુજબ ટૂંકડીના બંને અમલદારોની અમારી કમિટી તરફથી માગણી થવી જોઈએ પરબારો હુકમ આપ મોકલી શકતા નથી. આ હકીકત કદાપિ આપના ધ્યાનમાં નહિ રહી હોય તેથી આવો હુકમ થયો હશે, તો મારી નમ્ર વિનંતિ છે, કે આપ તે હુકમ પાછો ખેંચી લેશો. વળી જે અમલદારો આપના તરફથી નિમાયા છે તેમના વ્યક્તિત્વ વિષે મને જરાપણ વાંધો નથી. તેઓ મારા મિત્ર છે અને અમે પણ તેમનેજ પસંદ કરીએ છીએ, પણ તે કમિટી તરફથી પસંદ થવા જોઈએ. આપ પરબારો મોકલી શકતા નથી.” આવા ભાવદેવો કાગળ ગાંધીજીએ નામદાર હિંદી પ્રધાન લોર્ડ કંચુને લખી મોકલ્યો. પણ તે નામદારે તેના ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ અને નાના મોટા અંગ્રેજ અમલદારોએ જે રીતિએ હિંદી પ્રજા સાથે કામ કરેલું તેવી આલતી આવેલી પ્રજાલિકા સ્વીકારી. જવાબમાં લોર્ડ કંચુએ જણાવ્યું કે “અમલદારોની નિમજ્જક કરવામાં કાંઈ બેદરબાવની વૃત્તિ રાખી નથી અને તમારે તે નિમજ્જકને જે અર્થમાં મણવની કાંઈ જરૂર નથી. આથી તે સરકયુલર પાછો ખેંચી લેવાની કાંઈ જરૂર નથી.” નામદાર હિંદી પ્રધાને જાણેલું કે આવા જવાબથી નબી જશે પણ ગાંધીજીની પાસે તે નબુ નહિ. તેઓએ ફરીથી તંબાણ અને સ્પષ્ટ કાગળ લખ્યો કે:—“આપના સરકયુલરથી ટૂંકડીમાં બેદરબાવ સ્વયંસેવકોને અને અન્ય ગૃહસ્થોને પૂરેપૂરો અસંતોષ રહે છે. જ્યાં આજણ સરકારને માથું મારવાનો હક્ક નથી ત્યાં આમજી અમલદારી વાપરી વચ્ચે પડવું તે સર્વ હિંદીઓને અપમાનકાર્ય બાગે

૭. જે હિંદી યુવકો પોતાની માતૃભૂમિની કીર્તિ ખાતર આ ટૂંકડીમાં જોડાયા છે, તેઓને આપના સરકયુલરથી એમજ લાગ્યું છે કે આપનો સરકયુલર મંજુર ગણવાથી કિલકા તેઓ પોતાની માતૃભૂમિને અપકીર્તિ આપશે. આ સિદ્ધાંતની વાત છે અને તેથી આપના સરકયુલરથી અમારી લાગણી દુઃખામ છે, માટે હું ફરીથી એકવાર આપ નામદારને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરું છું, કે આપ તે સરકયુલર પાછો ખેંચી લેવા મહેરબાની કરશો.” પણ તે નામદારને તેમ કરવું રૂચ્યું નહિ. તેમાં તેમનો પણ જો કોષ આપણે માનીએ ? તે પ્રજામાંજ એવી ખાસીયત પડી ગઈ છે આપણે આજ સુધી તેમની તેવી ખાસીયતને નમાલા થઈ કનેજન આપ્યું છે. ગાંધીજીના છેલ્લા કાગળને જવાબ આપવાની નામદાર હિંદી પ્રધાનને કાંઈ જરૂર જણાઈ નહિ. એક અઠવાડિયું ગઈ જોઈ પણ પરિણામ કાંઈ જણાયું નહિ આ વખતે ગાંધીજી સખ્ત માંદગીમાં હતા. પચારીમાંથી ઉઠાવું પણ નહોતું અને મહા મહેનતે બોલાવું હતું આવી સ્થિતિમાં પણ તેમણે એક ખાનગી પત્રમાં લખ્યું હતું તે શબ્દોમાં લખ્યું તો તેઓ ‘સત્યાગ્રહને ઘોડે’ ચઢ્યા હતા ! બધા યુવાન સ્વયંસેવકોને તેમણે બોલાવ્યા. આશરે દોઢસો સ્વયંસેવકો હતા. બધા હાજર થયા. તેમને અથથી ઇતિ સુધી બંધી હતીકત જાણાવી, અને પછી પુછ્યું કે “તમે બધા હિંદુસ્તાનના ખાનની ખાતર અહીં જોડાયા છો કે બીજી કુચ્છાથી ?” બધાઓએ એકે અવાજે અને દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો કે “અમને હિંદની સેવા સિવાય બીજી કુચ્છા નથી. હિંદની કીર્તિ વધે એજ અમારો હેતુ છે.” — “તો પછી સરકારનો આજો સરકયુલર સ્વીકારવાથી હિંદમાતાને અપમાન આપ્યા બરાબર છે, એવું તમને ખાત્રીથી કહું છું. જેને સ્વમાન વહાલું છે તે આપખુદી હુકમ નહિ સ્વીકારે.” “ત્યારે અમારે શું કરવું ?” ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે — “મારી તો એવી સલાહ છે, કે નામદાર હિંદી પ્રધાન પોતાનો સરકયુલર પાછો ખેંચી ન લે ત્યાં સુધી તમારે તાલીમ લેવાને ન જવું. હકકરી તેમજ દાકતી અને વર્ગનો અહિંકાર કરવો, અને

અહીં આવીને બેસી બપુ. "સ્વયંસેવકોએ એમજ કહ્યું. તારીમના
 વર્ગોમાં દોઢસોમાંથી એક પક્ષ સ્વયંસેવકો હાજરી ન આપી. શિક્ષક
 આપનાર અમલદાર કક્ષાક સુધી પુરતી ઉપર તપ કરી પાછા બપુ.
 આમ સાત દિવસ સુધી ચાલ્યું. અમલદારે આ હકીકત સરઆનથી
 બજારના દલા કારણ કે તેઓ ગાંધીજી સાથે સારો સ્નેહ રાખતા
 હતા અને ત્યાં દરરોજ આવતા જતા હતા પણ તેઓ શું કરે ?
 સહકારીઓનાં બંધુ કે કિંદી નાથન દિવાન મી. રોબર્ટસ ગાંધી-
 જીના મિત્ર બની ગયા હતા. મી. અને નિશ્ચિત રોબર્ટસ હરદમ
 તેમની પાસે જતાં, અને મંદિરી વખતે તેમની સારવાર પણ કરતાં.
 તેમણે આ વાત બત્તી. મી. રોબર્ટસ લેડ કંપુને એ વાત કરી.
 વળી બીજા બાદશાહી અમલદારોનાં રિપોર્ટ પણ આવેલા લેડ કંપુએ
 બત્તી લેડ કંપુ કે આતુ પતિબામ મંજીર છે. વધારે મંજીરતા ગાંધીજીને
 સારી રીતે જોગબાર મી. રોબર્ટસે લેડ કંપુને બતાવી. તે નામદાર
 થાકવા અને અતે કામગીરી કરી. કે—હું જણાવી દીધાથી હું કે મારા
 સરકારીઓ આપે આવે અર્થ કયો. કિંદીઓને અપમાન આપવાની
 મારી કરા પણ કંઈકા નહોતી. હતાં આપે સર્વની લાગણી દુખાવ છે
 તેથી હું જણાવી દીધાથી હું, અને તે સમયેકર પાકે ખેતી લઈ
 હું હીંચ ચલું સત્યાગ્રહ પંચી ગયો. સ્વયંસેવકોએ હાજરી આપવા
 મંદી તેજ અમલદારોને ગાંધીજીએ કામગીરી રાખ્યા અને સર્વને
 સત્રીય થયો.

ગાંધીજીની તખીયત સુવર્ણ પછી પોતે પક્ષ સ્વયંસેવકો સાથે
 હાજરીના સ્વયંસેવકો જવા તેવાર થવા પણ મરકારી તખીયતી અમ-
 લદાર તેમની તખીયત સાગી નહિ કેવાને કાળે ત્યાં જવાની સલાહ
 ન આપી. તેથી વોડા મિત્ર પછી પોતે હિંદુસ્તાન પંચાઈ.

વહેમાતરમ.

*કરમ પત્રવ્યવહાર રૂને નો લખ્યું છે તે પત્રવ્યવહારનો આવર્ષ
 છે. ખાલી જમુ મોમીયેલું જમુ છે, પણ અમલદાર નથી.

राष्ट्रीयभाषा, पुस्तकालय, अने इतर कामां साधन सहाय

जीव उपयोगी पुस्तके.

आले भाषना—सुंदर सुंदर उच्च प्रज्ञा भाषनाची शिस्त. पुस्तकालय
अलीकडे येऊ शकते ०-१-३

जीवभाषा—सहज भाषा जी स्वच्छतास वाचकांनी स्वतः
प्रत्यक्षा साध. सुमारात विचारिते. २५२८ तरीजे अ
देवपत्नी भाषांनी तथा जोडरा स्वतः हीन अ
पुस्तकालय आले भाषना. १८ १८५ सीमा येऊ जीव
आहेत ज्ञापक छे. डि. ०-८-०

पूर्व अने पश्चिम—(जेव्हा आठना येना पाव) महात्मा गांधीजी
साहेबुं भाषना. ५ ५५ सीमा येऊ डि. ०-४-०

सहजभाषा—देखनाई सहायक, सेवा अने जीवभाषा सहाय
कलाकुल वि. महत्तांनी भाषांनी. अनेक ५, ७०. डि.
०-५-० १८ १८५ सीमा येऊ डि. ०-४-० पाहू १८ १-१२-०

देवजीव—(आप १०) सहायक सहज भाषा स्वच्छतास पाव
भाषा. जीवता निवृत्ता भाषा निवृत्ता साध १२५ दे
जीवता सहाय. ५ आठवे १६० डि. ०-५-०

सामर्थ्याभाषा—(१००० जीवतां सामर्थ्या) साधन सहाय
भाषा नभाषा जीवता सहाय. ५, २२. डि. ०-५-०

ता. ३—२५५५ अने इतर कामां.

पुस्तक मजगती देखावा

संपदेसी पुस्तक मजगती जीवभाषा, सुंदर.

संपदेसी भाषा, सुंदर.

